

יגיל לוי

מדיניות מלחמתית, יחסים בינעדתיים והתפשטות פנימית של המדינה: ישראל 1948–1956

הקדמה

בשיח האקדמי על יחסים בינלאומיים מופנית לא אחת הקריאה שלא להסתפק בבחינת הזירה החיצונית אלא להפנות מבט אל הזירה המדינית הפנימית כדי לשפר את הבנת הפעולה המדינית החיצונית. כך, למשל, טוען החוקר אלכסנדר וונדט שביאור מספק לפעולה המדינית החיצונית, כזה המבקש להסביר "גם כיצד התאפשרה הפעולה זו וגם מדוע התממשה האפשרות הזו בצורה מסוימת וברגע נתון", חייב להביא בחשבון את הנעשה בתוך המדינה. ביאור כזה צריך לבחון את "הכוחות, הפרקטיקות והאינטרסים הסיבתיים [הפועלים ב]מדינות" ולהתחקות אחרי רצפים סיבתיים "של הכרעות ויחסי-גומלין שהובילו לאירועים מסוימים" (Wendt 1987, 364). ברוח הצעתו של וונדט, מנסה מאמר זה להרחיב את טווח ההבנה של פעולות המדינה כלפי חוץ באמצעות עיון במקרה של ישראל. ישראל אימצה מדיניות מלחמתית – שראשיתה בפעולות התגמול ושיאה במבצע סיני שפרץ ביוזמת ישראל (1956) – ושזרה אותה בהתפשטות פנימית של המדינה ובפעולתה למען שעתוק מבנה היחסים הבינעדתיים.

קריאתו של וונדט עשויה להתפרש כהזמנה להעמיק את הדיאלוג המוגבל בין שתי אסכולות עיקריות בתחום היחסים הבינלאומיים: ה"ניאוריאליזם" ו"בינוי המדינה" (state formation). הניאוריאליזם מסביר את האירוע הממשי, אך אינו מצליח להתמודד עם התנאים שאפשרו את התחוללותו. כך חומקים מניתוחו יחסי המדינה עם הקבוצות השליטות, יחסים שהשפיעו על יכולתה לגייס את המשאבים הנחוצים למלחמה, אגב הקשחת העדפותיה בזירה החיצונית וניתובן לגישה מלחמתית. הזירה הפנימית עולה לדיון בניתוחה של אסכולת בינוי המדינה, השואבת חיזוק לעמדתה מן הגישה המדינתית (statist) הניאורמרקסיסטית. עם זאת, אסכולות אלה לא השכילו להתמודד עם הדינמיקה שבאמצעותה מסלימה מדינה סכסוך חיצוני מעבר לנטיות הטבועות בה לאלימות. הדיאלוג על שאלות אלה חיוני, והוא עשוי להפיק תועלת מניתוחם של אינטרסים חברתיים.

לשם כך אציג בקיצור נמרץ את מדיניותה של ישראל בשנים 1949 עד 1956 על-מנת להציג את השאלה: מה מסביר את המדיניות הישראלית? אטען כי מן הנמנע להציע הסבר ממצה למדיניותה של ישראל כנובעת מבחירה רציונלית מבלי להביא בחשבון משתנים פנימיים. לפיכך, אציג הסבר רחב יותר המבוסס על ניתוח תלת-ממדי של פעולת המדינה:

* ברצוני להודות לאלניור אוסטרום, מייקל ברנט, צ'רלס טילי, איאן לוטטיג ובמיוחד ליואב פלד על עצותיהם המועילות.

מימד I: פעולה רציונלית בזירה החיצונית.
 מימד II: הבנייה-מימוש לא-מכוונים של אינטרסים בזירה הפנימית.
 מימד III: התפשטות פנימית של המדינה משולבת בהבניית מבנה חברתי לא-שוויוני.

המימד הראשון מייצג את מערכת קבלת ההחלטות של המדינה שבמסגרתה עוצבה מדיניות החוץ. הכוח המניע היה מתן מענה לאתגרים חיצוניים כפי שחותה אותם העילית הפוליטית-הצבאית (במקרה הישראלי, הולידה פעולת המדינה מלחמה; חוקרי היחסים הבינלאומיים מטפלים במימד זה באופן ממצה). אולם יישומה של מדיניות חוץ הותנה בגיוס תמיכתן של הקבוצות החברתיות העיקריות בתפקודן כחיליים, משלמי מסים, מצביעים, וכו'. פעילות זו התרחשה במימד השני של פעולת המדינה. תוצאות מדיניות החוץ או הציפייה לתוצאות השפיעו באופן שאינו בהכרח מכוון על עמדתן של הקבוצות. מימוש האינטרסים שלהן (שבחלקם הובנו תוך כדי הפעולה הלוחמנית) הביא בהדרגה לתמיכה במהלכי המדינה חרף התנגדות קודמת. בד בבד, המריצו תהליכים אלה את ההתחזקות הפנימית של המדינה, לרבות חיזוק יכולתה לווסת את היחסים הבין-אתניים (המימד השלישי). ההתרחשויות בממדים II ו-III היוו באופן מעגלי את המדיניות המלחמתית.

התפתחות המדיניות המלחמתית

משנת 1951 ועד 1956, כלומר, זמן קצר לאחר הקמת המדינה, נאלצה ישראל להתמודד עם הסתננויות לתחומה מירדן וממצרים.¹ המסתננים היו פליטים פלסטינים שגורשו או נמלטו מן האזורים שכבשה ישראל במלחמת 1948. מרבית ההסתננויות (90% בקירוב) נבעו מטעמים כלכליים ולא לוו באלימות. במהותו של דבר, אלה היו נסיונות של פליטים לחזור לאדמותיהם ולכפריהם לשעבר, לגנוב או להבריח סחורות או אפילו לבקר את קרוביהם (Morris 1993, 34–54). יתר על כן, מדינות ערב עשו נסיונות ממשיים, ובחלקם מוצלחים, למנוע ההסתננויות אלה (טל 1990, 41–53; Morris 1993, 70–92).

ישראל, מצדה, תפסה את ההסתננויות כאיום על ריבונותה, כיסוד מוסד של עוינות מדינות ערב כלפיה. תחילה הגיבה ישראל במתינות על ההסתננויות, ונקטה גישה הגנתית ופעלה במבצעים מצומצמים בהיקפם נגד כפרים ערביים, ששימשו את המסתננים כבסיסי יציאה. את ההתקפות האלה ביצעו חיילי צה"ל חסרי הכשרה, שנכשלו תדיר במשימתם זו (דיין 1976, 111–112; יניב 1994, 105–106). בהיבט זה, הכוחות הפרוסים לאורך הגבול ירו במסתננים על-מנת להרוג, לרבות בערבים שעברו בסמוך לצדו האחר של הגבול. כמו כן, כמה יישובי ספר ישראליים מיקשו את דרכי הגישה אליהם. כתוצאה מצעדים אלה נהרגו 2,700–5,000 ערבים בין השנים 1949 ל-1956, רובם המכריע בתקופה שבין 1949 ל-1951 (Morris 1993, 124–135, 416).

תגובת ישראל מעניינת במיוחד על רקע הסכמי שביתת הנשק שהיו בתוקף בעת ההיא בינה לבין שכנותיה. בהתאם להסכמים אלה התנהלו שיחות דו-צדדיות ישירות וסדירות בין ישראל לסוריה, מצרים וירדן. ישראל ניצלה את המפגשים כדי להתלונן על ההסתננויות ולהפנות אצבע מאשימה לעבר הממשלות הערביות הנוגעות בדבר. אלה התחייבו לטפל בנושא. בהתאם, הן פרסו יותר יחידות צבא לאורך הגבול, הענישו את המסתננים וניסו להעביר את מחנות הפליטים הלאה מאזור הגבול. מספר ההסתננויות קטן, אך הבעיה לא נפתרה לחלוטין (Morris 1993, 70–92, 138–166).

אולם לא זו בלבד שהתגובה הצבאית הישראלית כשלה בנסיונה לחסל את ההסתננויות, למעשה היא החריפה אותן. המסתננים החזירו באותו מטבע: הם התחמשו, התארגנו בחוליות, וביצעו פשיטות אלימות אל עומק שטחה של ישראל (414–411, 131–124; Morris 1993; יניב 1994, 60–70). עקב כך הגבירה ישראל את עוצמת תגובותיה. נקודת המפנה היתה פעולת קיביה ב-1953. הפעולה בכפר הירדני התבצעה כתגמול על רציחתם של אשה ושני ילדים ביהוד. הפשיטה על קיביה היתה הפעולה הראשונה בקנה-מידה גדול שביצעה יחידת ה-101, יחידת העילית בפיקודו של אריאל שרון שהוקמה לצורך פשיטות מעין אלה. הכוח פוצץ בתים והרג עשרות מתושבי הכפר

1. בשונה מן הזירות המצרית והירדנית, בגבול הסורי לא התפתחה בעיה חמורה של מסתננים-פליטים. החיכוכים שם נסובו (עד 1964) על סימוני גבול ועל חלוקת מקורות המים של האזור.

(Benziman 1985, 28–58; מוריס בגיליון זה). פוליטיקאים ואינטלקטואלים ישראלים מתחו ביקורת על מספר הקורבנות הרב. פעולת קיביה בישרה הסלמה נוספת בהסתננויות מעבר לגבול, שעטו עתה אופי אלים ולא דווקא כלכלי (Morris 1993, 292–300).

השלב הבא בהסלמה היה הפשיטה על עזה (פברואר 1955), אשר מטרתה היתה פגיעה ביחידות צבא מצרים שהוצבו בעזה. הפשיטה הסתיימה בעשרות הרוגים מבין החיילים המצרים. גם כאן מדובר היה בהסלמה חסרת-פרופורציה, מאחר שההתקפות שהובילו אליה לא חרגו באופן משמעותי מתבנית החיכוכים האחרים בתקופה זו (שם, 324). בתגובה לכך התרחב מעגל האיבה עד לרמה הבין-מדינית, הרחבה שבאה לביטוי בהתחמשות המצרית בנשק סובייטי (באמצעות עסקת הנשק ה'צ'כית, 1955). התחמשות שאמורה היתה להביא לאיזון בין כוחה הצבאי של מצרים לזה של ישראל. מצרים גם הקימה את הפדאיון, יחידות הצבא שהורכבו מפלטיים פלסטינים. משימתם היתה לבצע התקפות על העורף הישראלי, ואכן עלה בידיהם להסב לו קורבנות רבים (בר-זוהר 1975, 1146–1147) ללא ספק, מדיניות התגמול הישראלית כרסמה בבטחונה: מה שעד כה מוגבל היה לתחום הביטחון השוטף הפך עתה לאיום מובהק יותר על בטחון המדינה. במקביל, ההסתננויות הלא-מאורגנות והאקראיות בראשיתן, שהממשלה המצרית עשתה לריסון, הפכו עתה לפעולות מאורגנות ומכוונות בידי הצבא המצרי. בקיצור, ישראל כשלה באיזון "דילמת הביטחון" באופן התמודדותה עם האתגר החיצוני.

כתוצאה מכך חלה הקצנה חמורה בעמדתן של מדינות ערב כלפי ישראל, מה שהכשיל מראש כל ניסיון לנהל דו-שיח פוליטי בין הצדדים (ראו להלן). פעולות ישראליות אחרות, שהבולטות בהן התבצעו במסגרת מה שכונה לימים בשם "עסק הביש", גרמו להחרפה נוספת של הסכסוך הערבי-ישראלי. ב-1954 הוטל על יחידת מודיעין ישראלית מיוחדת לבצע פעולה שנועדה להניא את בריטניה מלפנות את בסיסה בתעלת סואץ. השיטה שנקטה הקבוצה היתה ביצוע של פעולות טרור נגד יעדים מערביים במצרים, פעולות שנועדו לעורר במערב רושם של אי-יציבות מצרית. המבצע נכשל וחברי היחידה נעצרו (שרת 1978, 618–736; אשד 1979). בעקבות "עסק הביש" והפשיטה בריבונות על עזה, דעך עניינו, המוגבל בלאו הכי, של נשיא מצרים נאצר באפשרות להגיע להסדר פוליטי עם ישראל (Slater 1994, 191). תמה התקופה שבמהלכה התמקד נאצר בפיתוח כלכלי ובייצוב פוליטי ולא במאבק נגד ישראל (Morris 1993, 270–273).

ההסלמה שחלה בתגובה הערבית חיזקה את נטייתה של ההנהגה הישראלית, בראשות ראש הממשלה דוד בן-גוריון והרמטכ"ל משה דיין, לדרדר במכוון את המצב בגבולות כשלב לקראת הפתיחה במלחמה. המלחמה נועדה למנוע ממצרים להשיג עליונות צבאית כלשהי כתוצאה מעסקת הנשק ה'צ'כי (בר-און 1992, 64–65). המדיניות נועדה לשתק את עבודתה של ועדת שביתת-הנשק הישראלית-מצרית (שרת 1978, 902–922, 1018–1021; טל 1990, 55–57) ולהגביר את פעולות התגמול כדי לגרות את המצרים לתגובה שתספק לישראל את העילה לכבוש חלקים מרצועת עזה ההצעה שישראל תכבוש את רצועת עזה. את ההצעה הפילה קואליציה בראשות שר החוץ משה שרת, שהתנגד לגישת התגמול (שם, 103–104; שרת 1978, 864–867). בין כה ובין כה, צה"ל הגביר את התחמשותו ורכש מצרפת נשק התקפי שנועד לסייע לו במעבר מהיערכות מגננתית להיערכות התקפית.

מעמדה של ישראל התחזק כתוצאה מחבירתה אל צרפת ובריטניה במטרה לפתוח בפשיטה רחבת-הקף על חצי-האי סיני באוקטובר 1956. ישראל כבשה את חצי-האי סיני ואת רצועת עזה בתוך ימים ספורים, אך עד מהרה נאלצה לסגת משם בלחץ אמריקני וסובייטי. בעקבות מלחמת סואץ-מצרים סיני שקט האזור למשך שנים אחדות והסתננויות הפלסטינים מעבר לגבול פחתו באורח ניכר.

החישוב האסטרטגי הרציונלי

איומים לכאורה מצד מדינות ערב ותגובתה המלחמתית של ישראל מרכיבים את מימד I של הניתוח המתייחס לשאלה, מה מסביר את מדיניות ישראל. עד כה, נותחה התפתחות הגישה

הלוחמנית בראש בראשונה בשדה היחסים הבינלאומיים. בהסתמך על מחקרים ביחסים בינלאומיים, אפשר לשרטט את החישוב הרציונלי הישראלי שהניב את העמדה הלוחמנית כדלקמן:² נקודת המוצא היא הגדרתה של ישראל את צורכיה הלאומיים במונחים צבאיים. לבד מעצם הבטחת קיומה של המדינה, ביקשה ישראל להרחיב את שולי הביטחון שלה כדי שאלה יוכלו לגשר על נחיתותה הכמותית והטריטוריאלית לעומת ארצות ערב. היא עשתה זאת באמצעות היאחוות בהישגים הצבאיים של מלחמת 1948, שהיו הרחבת הגבולות מעבר לאלה שהקצה לה האו"ם בנובמבר 1947, בהחלטה על חלוקת ארץ-ישראל, והרחקת מרבית האוכלוסיה הפלסטינית המקומית מן השטחים שכבשה ישראל.

באופן מעשי, מניו וגמור היה עם ישראל למנוע מן הערבים לסכן את אינטרס הביטחון המוגדר שלה, אם באמצעות הסתננויות ששיבשו את סימון הגבולות הסופיים ואיימו על הריבונות ואם באמצעות "סיבוב שני" של מלחמה שבה יפתחו מדינות ערב. בהתאם, ישראל היתה נחושה בדעתה כי עליה לשמר את עליונותה הצבאית על מדינות ערב, כאמצעי הרתעה והגנה כאחד. וכך, בנוסף על ההתעצמות הצבאית הכבירה שהתבססה על גיוס המוני, עשתה ישראל מאמצים לחבור אל אחת ממעצמות המערב כדי להבטיח לעצמה תמיכה פוליטית ואספקת נשק, כפי שמלמדת הברית הישראלית-צרפתית.

בניגוד למטרות המוצהרות של מנהיגיה, בחרה אפוא ישראל לבסס את בטחונה על סטטוס-קוו טריטוריאל-דמוגרפי. כלומר: להחזיק בשטחים החדשים וליישבם במתיישבים יהודים, אגב ניצול הקרקעות והבתים הנטושים במקום להשיבם לריבונות ערבית או להתיר לפלסטינים לחזור אליהם. כתוצאה מתפיסתה את מדינות ערב כעוינות ובלתי-אמינות ביסודן, סירבה ישראל להיענות לתביעות הערבים לויתורים מעין אלה והוסיפה לראות בסכסוך מצב חסר מוצא. כך היה גם כשמדינות ערב הפגיזו נטייה לקדם תהליך מדיני עם ישראל (ראו להלן).

על אלה נוספה תגובה נמרצת נגד ההסתננויות באמצעות פעולות תגמול שנועדו להרתיע הן את המסתננים והן את ארצות ערב. תגובה זו הועדפה על פני אסטרטגיות חלופיות, שחלקן אף הוצעו באותו זמן. משה שרת, שר החוץ דאז (וראש הממשלה במהלך 1954–1955), טען כי ביטול ההסכם באמצעות פעולות תגמול ופעולות התקפיות אחרות עלול להוביל למלחמה. בקוראו תיגר על בן-גוריון ועל עמדתו ה"נציית" של דיין (שרת 1978; שפר 1988; Shlaim 1983) הציע שרת להתמודד עם ההסתננויות באמצעות פנייה לקהיליה הבינלאומית, כדי להבטיח הן את תמיכת המעצמות המערביות והן את יציבותו של הסכם שביתת הנשק. חלופה אחרת שהציעו משרד החוץ וכמה קציני צה"ל היתה לבצר את האמצעים ההגנתיים, למשל גידור גבולות (Morris 1993, 216–219). חלופה שלישית היתה תפיסת הבעיה כחלק בלתי-נפרד מהסכסוך הערבי-ישראלי ושילוב הטיפול בה עם מיצוי האפשרויות להשגת שלום עם ארצות ערב.

יתר על כן, הדוקטרינה הצבאית הותאמה למגבלות כוחה של המדינה, הן כלפי חוץ (נחיתות כמותית טריטוריאלית-דמוגרפית בהשוואה למדינות ערב) והן כלפי פנים (היכולת לגייס משאבים מבית). משום כך המירה ישראל את הדוקטרינה ההגנתית הבסיסית שלה בדוקטרינה התקפית. יתרונותיה של דוקטרינה התקפית היו ברורים, בהתחשב במגבלותיה של ישראל: במקרה של התקפה ערבית, דוקטרינה הגנתית עשויה היתה להאריך את המלחמה מאחר שהיא דרשה עמדה הגנתית ממושכת עד לגיוס כוחות המילואים והעברתם אל החזית כדי שיפתחו במתקפה. מנגד, דוקטרינה התקפית אמורה היתה לבטל תהליך גזול זמן זה באמצעות הנחתת מכת מנע או פתיחה במלחמת מנע. ההנחה היתה שבמקרה כזה המלחמה תסתיים מהר יותר (לויטה 1988, 65–66), תגובה מספר קטן יותר של קורבנות ותביא לניצול חסכני יותר של המשאבים החומריים. יתרה מזו, באמצעות ניסוחה של דוקטרינה התקפית, ישראל גם שיככה את ההשפעות של חוסר הוודאות שהולידה תחושת האיום הערבי.

לפיכך הסלימה ישראל את פעולות התגמול. ממנגנון שנאבק בהסתננויות ששולבה בו הרתעה הן הפכו למנגנון נגד-הרתעה, שהוליד מלחמת מנע, משהסתבר כי פעולות התגמול אינן יעילות

2. ראו בעיקר, אהרונסון והורוביץ 1971; הורוביץ 1985; לויטה 1988; יניב 1944; Shimshoni 1988; Horowitz 1979, 21–36; Handei 1973.

ועסקת הנשק הצ'כי יצאה אל הפועל (Morris 1993, 175–183; עברון 1989). זה קרה למרות שדי היה בנשק הצרפתי שרכשה ישראל כדי להבטיח לה איוון צבאי עם מצרים אחרי עסקת הנשק הצ'כי (בר 1966, 230–266; בר-און 1992, 75–378).

הפרדוקס בולט אפוא לכל עין: מימוש האינטרס של המדינה בהנצחת הסטטוס-קוו הפוליטי-טריטוריאלי היה מותנה למעשה בהסלמה הקבועה של המתח הצבאי בין שני הצדדים. החלופה היתה לנסות להשליט שקט בגבולות, דבר שהיה מביא להפעלת לחץ על ישראל שתסכים לויתורים ברוח החלטת החלוקה של האו"ם.

ההסבר הנשען על יחסים בינלאומיים מפגין חולשה מסוימת מאחר שהוא מותיר בלא מענה מתקבל על הדעת את השאלה: *מה מסביר את המדיניות הישראלית? החוקרים יוצאים מן ההנחה כי ישראל הגדירה את האינטרסים שלה במונחים של הרחבת שולי הביטחון שלה באמצעים צבאיים. את השראתם הם שואבים מן הסתם מן האסכולה הניאוריאליסטית, המניחה מראש כי המערכת הבינלאומית היא אנרכית בהעדר סמכות ריבונית הניצבת מעל למדינות הבודדות המרכיבות את המערכת הבינלאומית. אנרכיה היא היסוד המסדיר את הסדר העולמי וממנה נובע כי הפעלת כוח היא האמצעי האולטימטי לפתרון סכסוכים בין מדינות. הואיל ומצב האנרכיה מערער את בטחון המדינה הבודדה ביחס לכוננות זולתה, ההיררכיה של מערך האינטרסים במדינה נשלטת על-ידי אינטרס הביטחון, קרי, הבטחת הישרדות המדינה. מקבלי החלטות פועלים באופן רציונלי, טוענים האוחזים בגישה הניאוריאליסטית,³ וניזונים בעיקר מהערכת עוצמת המדינה ביחס לחלוקת העוצמה במערכת העולמית. ברוח זו, חוקרי התקופה הישראלים ממעיטים מראש בערכן של החלופות הפחות כוחניות לניהול הסכסוך הישראלי-ערבי, כגון אלה שהציג שרת. אך העובדה כי שר החוץ (וראש הממשלה) עמד מאחוריהן מעידה כי אפשר שחלופות אלה היו ישימות. כך גם נמנע ניתוח ממצה של החמצת ישראל את ההזדמנויות ליישוב הסכסוך בדרכי שלום.*

ועידת לוזאן התכנסה ב־1949, עם סיום הקרבות של מלחמת 1948, בהשתתפותן של ישראל ומדינות ערב. הצדדים הסכימו על פרוטוקול שאישר את קבלת עקרון חלוקתה של ארץ-ישראל על-ידי הערבים, שהובלעה בו הכרה בישראל. אולם לאחר שחתמה על המסמך הכשילה ישראל את תרגומו להסכם פוליטי. פפה, שניתח את דיוני הוועידה, טוען שהצד הישראלי הציג תביעות לא-סבירות וניצל את המחלוקת שנתגלעה בקרב המשלחת הערבית באשר לתוצאות מלחמת 1948. בסופו של דבר, ישראל העדיפה את הסטטוס-קוו הפוליטי על פני חתירה לשלום (Page 1992, 206–213).

קידוש הסטטוס-קוו ניכר גם במגעייה הפוליטיים החשאיים של ישראל עם מדינות ערב בתחילת שנות החמישים, כפי שמתאר זאת איתמר רבינוביץ (1991). אליבא דרבינוביץ, הערבים הציגו תביעות טריטוריאליזם שהתבססו על מעמדם הזמני (המוסכם) של הסכמי שביתת-הנשק, אך ישראל דחתה אותן. הנה כמה דוגמאות: סירובו של בן-גוריון להיפגש עם שליט סוריה זעים בחששו שמא זה ידרוש תיקוני גבול באזור הכנרת-נהר-הירדן; דחיית הצעתה של ירדן לספח את הנגב הדרומי כדי להעניק לירדן מוצא אל הים-התיכון; סירובה של ישראל לבצע תיקוני גבול בנגב ומיאונה להתיר לפליטים פלסטינים לחזור לארץ. רבינוביץ קובע לסיכום כי השאלה איזה צד החמיץ את ההזדמנות לשלום, הערבים או ישראל, שנויה במחלוקת. סיכום מעין זה הוא משום אתגר לעמדה הישראלית הרשמית, המופנמת בלב-לבו של השיח הפוליטי הישראלי, מה עוד שההיסטוריון המציג אותו שייך לזרם המרכזי של עולם האקדמיה הישראלי.

מכאן נובע כי ישראל יכולה להגדיר את האינטרס שלה במונחים פוליטיים, היינו: השגת שלום, אפילו במחיר של ויתורים טריטוריאליים מוגבלים ונכונות לקלוט-מחדש כמה מהפליטים הפלסטינים. אילו נהגה כך, היתה ישראל מתפנה לקדם את המפעל הציוני, לבנות מדינה שתוכל להיות כוח מושך ליהדות העולם ולחסוך מעצמה עול צבאי כבד וממושך. העובדה שישראל בחרה שלא לעלות על דרך זו מצריכה הסבר. אין בכך כדי לקבוע האם ישראל אכן יכולה היתה לקדם תהליך של שלום בתקופה זו, אלא רק משום הסבר מדוע לא מוצה הפוטנציאל לקידומו.

3. על האסכולה הניאוריאליסטית ראו: Waltz 1979; Ashley 1984; Gilpin 1984; Keohane 1986; Levy 1989, 224–228.

חוקרי היחסים הבינלאומיים מתעלמים אפוא מכמה שאלות היכולות דווקא לערער על הנחת הרציונליות של תפקוד המדינה בתנאי אנרכיה: 1. האם אין ישראל יכולה לממש את אינטרס הביטחון שלה על-ידי מיתון (דה-אסקלציה) הסכסוך, ובכך לבחון את נכונות הצד הערבי לפשרה? מדוע העדיפה ישראל כניסה למירוץ חימוש שסיכן את בטחונה (בפרט בשל תנאי נחיתותה) על פני הסדר מדיני בשנים שבהן המזרח התיכון לא היה רווי נשק עקב מדיניות הריסון של מעצמות המערב והעדר מעורבות סובייטית? האם ישראל רק הגיבה באופן פסיבי לאיום חיצוני נתון או שמא מדיניותה פעלה להגברתו עקב יצירת איום גם על הצד הערבי? לחלופין, לו פעלה ישראל למיתון הסכסוך האם לא היה ביכולתה להגביר את בטחונה דווקא על-ידי הגברת בטחון שכנותיה?

במישור אחר, אפשר לטעון כאן כי האיום הערבי היה כה חזק עד כי ביטל, מניה וביה, את האפשרות לנקוט דרכים שוחרות שלום יותר. אולם, אם כך, הרי שחשיבותו ההיבט האובייקטיבי של הזדמנויות מוחצמות נופלת מזו של ההיבט הסובייקטיבי, היינו, מן הדרך שבה המנגנונים המדינתיים גייסו את התמיכה והמשאבים הנחוצים למימוש מדיניותן המועדפת. עניין זה כולל שינון חוזר ונשנה של האיום הערבי באוזני הציבור הישראלי, תהליך שמקורותיו והצלחתו דורשים הסבר. אני מבקש לטעון כי ההגדרה של אינטרסים לאומיים והסכנות הנשקפות להם היא תוצאה של תהליך פוליטי פנימי ולא דווקא של חישוב רציונלי גרידא. באמצעות תהליך זה מגדירה הקהילה הפוליטית מהם סיכונים, עלויות, יתרונות וכד'. אולם הגישה הניאוריאליסטית עוברת בלא תהייה מתחושת האיום לאינטרס לאומי.⁴

בסך-הכל, החוקרים התמסרו לניתוח של אינטרס הביטחון כפי שהגדירה אותו העלילת. לפיכך, הם התמקדו בדרך הבלתי-נמנעת שבה התמודדה המדינה עם מה שתפסה כמצב נתון, חיצוני, היינו: עם תחושת האיום הערבי. על כן החמיצו החוקרים את ההזדמנות לקרוא את המציאות כהיסטוריה של חלופות (ראו ביקורתו הכללית של פפה 1993). כך גם חמקה מן הניתוח המלומד המחלוקת בין החשיבה מבית-מדרשו של בן-גוריון לזו מבית-מדרשו של שרת. מחלוקת זו שיקפה, להערכתנו, ויכוח רחב יותר בין מוקדי הכוח הממלכתיים והטרור-ממלכתיים והשפיעה על יכולתה של המדינה לגייס לגיטימיות ומשאבים חומריים למאמץ המלחמתי. תחת זאת, מאמצים החוקרים כנקודת המוצא להסבר התנהגותה של ישראל את הנוסחה המנצחת – הנוסחה הכוחנית המבוססת על אינטרס צבאי באופיו – ולכן אינם מתמודדים עם התהליך שבו קנתה לעצמה נוסחה זו את הבכורה.⁵

טענתי היא שאי-אפשר להסביר את המדיניות הישראלית אך ורק כנגזרת של חישוב אסטרטגי רציונלי, המתמקד בזירת החוץ בלבד. אם לשאול את מונחיו של וונדט (Wendt 1987, 362–365), יש בכך להסביר את מה שהתרחש בפועל, בעוד שהבעייתיות שהוצגה לעיל תובעת מאיתנו להעיק מבט גם באפשרי. כיצד מתאפשר מה שקרה בפועל באמצעות הגורמים הסיבתיים המגולמים בתכונותיה של המדינה? הסבר היחסים הבינלאומיים ממוקם אפוא במימד I של הניתוח הכולל. על האפשרי מרמזים שני הממדים הנותרים, המתמקדים בהבניה ובמימוש האינטרסים החברתיים שהובילו להתפשטות פנימית של המדינה, אשר בתורה היונה את הפעילות המלחמתית.

התעמתות עם הבעייתיות החברתית הכרוכה בבנייתה של מדינה

1. רקע תיאורטי

כשפונים לאסכולת עיצוב המדינה, מזכיר המקרה הישראלי מקרים אחרים בעידן המודרני. במקרים הללו התנהגותה האלימה של המדינה זיכתה אותה בעליונות פנימית על כוחות אחרים. מגמה זו בולטת במיוחד ביחס לכושרה של המדינה להרחיב את שליטתה ולהחילו על מגזרים ועל מרכזי כוח שנהנו בעידן הטרור-מודרני ממידה רבה של אוטונומיה, ולנתב פעילויות חברתיות-אזרחיות ליעדים שהיא מציבה (Giddens 1985; Mann 1988; Tilly 1992). באופן כזה המדינה ידעה לנצל

4. ראו ביקורתו התיאורטית של אנדרו על האסכולה הניאוריאליסטית (Andrews 1984).

5. ראו אצל בארנט על ההכנות למלחמה (Barnett 1992).

חרדות קיומיות במגמה ליצור מנגנונים ביורוקרטיים שיתמודדו עם החרדות האלה, כגון גיוס המוני, גביית מסים ומרכז טריטוריאלי. מנגנונים אלה התגבשו בעקבות הכנסתם של הארטילריה הכבדה ואבק השריפה לשדות הקרב במאות ה'16 וה'17. תהליך זה דחק בסוכנויות המדינה להשיג משאבים ליצור ההיערכות הצבאית (Tilly 1985a, 1992), ובהמשך, משהסתבר כי שכירי החרב לא יכלו עוד לענות על הצרכים הגדלים והולכים בכוח אדם ממושע, תבע אותו תהליך מן המדינה לגייס את האוכלוסיה המקומית (Thomson 1992). כך חושלה הזיקה בין יכולת המדינה להיערך לקראת מלחמה לבין התפשטותה הפנימית בספירות החברתיות השונות (Barnett 1992).

הבה נתקדם עוד צעד: מאחר שהמדינה אינה רק מנגנון ביורוקרטי אלא גם חוליה מקשרת בין מבנה חברתי למערכת הבינלאומית, הרי העליונות המושתתת על אלימות המאפיינת את המדינה משפיעה, מעצם טבעה, על ההבניה של יחסי הכוח החברתי, נוסף על תמיכתה במערכת המנהלית (Cox 1981). דימויה של המדינה בתור ישות רציונלית ואובייקטיבית במהותה תורם רבות ליכולתה זו⁶ מכאן עולה כי פעולת המדינה מבנה-מגשימה, הלכה למעשה, אינטרסים חברתיים, חדשים כישנים, אשר סוכניהם עשויים לתמוך בנטייה המלחמתית של המדינה ובהתפשטותה הפנימית הנגזרת מכך בתמורה לנתח מן הרווחים הצפויים בתהליך זה. המונח "אינטרס חברתי" מתייחס ל"אותן תכליות המובלעות בביצוע הפרקטיקות החברתיות, אשר המשתתפים בפרקטיקות אלה תומכים בהן משום כך במובלע ולמעשה" (Isaac 1987, 99). "אינטרס" אינו מבטא בהכרח את ההעדפות המוצהרות, המודעות, של הסוכנים החברתיים, ומכאן את השיטות הפרשניות שבאמצעותן מנתחים אינטרס זה. הדפוס הבסיסי של חליפין התגבש בין הקבוצות החברתיות השליטות בחברה הישראלית, היינו: האשכנזים, ובין המדינה.

2. פעולת המדינה בשעתוקם של יחסים בינעדתיים

האשכנזים הגיעו לפלסטינה מאירופה בסדרה של גלי הגירה החל מ'1882. הם הקימו בהדרגה את מוסדות הקהילה היהודית, שנודעה בשם "היישוב" ופעלה בהמשך כמסגרת ממשל טרום-מדינתית תחת המנדט הבריטי (הורוביץ וליסק 1978). באמצעות אסטרטגיות של הצבר משאבים והקצאתם, יצר היישוב ביורוקרטיה ענקית ומערכת כלכלית כמו-אוטונומית, שהובילו בהדרגה לגיבושו של מעמד בינוני ביורוקרטי, אשכנזי בהרכבו (שפירא 1984, 35–53).

במעבר ממבנה טרום-מדינתי למבנה מדינתי נכרך אתגר מכריע מבחינתה של קבוצה חברתית זו, כאשר בסמוך להקמתה קלטה המדינה מאות אלפי מזרחים, שהיו בעיקרם יוצאי הארצות המוסלמיות. על דרך ההיפותיזה, אפשר להעריך כי האליטות האשכנזיות שאיישו עתה את מוסדותיה של המדינה החדשה שקלו במובלע כמה אסטרטגיות חלופיות של קליטה: החלופה הראשונה היתה לקלוט את המזרחים על בסיס שוויוני, אגב הקצאה שווה של משאבי המדינה. אולם בכך היה כדי לסכן את מעמדם הדומיננטי של האשכנזים, מאחר שהקליטה היתה מביאה בעקבותיה כרסום ניכר ברמת החיים שלהם. למעשה, הקבוצות האשכנזיות הן שהכשילו את האסטרטגיה השוויונית שהמדינה ביקשה לאמץ בשנים 1949–1952 באמצעות הנהגת מדיניות של צנע וקיצוב (שפירא 1984, 128–132; שגב 1984, 280–305). החלופה השנייה היתה להנציח בגלוי את מעמדם הנחשל של המזרחים, שאמורים היו לזכות בטיפול כאילו היו מהגרים מן השורה, מעין טיפול שהיו ודאי מקבלים בארצות קפיטליסטיות אחרות אילו היגרו אליהן. אולם עלויותיה של אסטרטגיה זו היו מתבטאות לא רק בליבוי של סכסוך בינעדתני-בין-מעמדי, אלא גם, וביתר שאת, במניעת התגייסותם של המזרחים לתפקידים שיועדו להם – תפקידים שהוצגו כמשימות לאומיות – בכלכלה, בהתיישבות החקלאית ובצבא. מכאן, שאלו התקבלה אסטרטגיה זו צריך היה להפקיד את גיוס המזרחים בידי מנגנונים בעלי אוריינטציה של שוק ולא דווקא בידי מנגנונים לאומיים.

מאחר ששתי האפשרויות הללו נדחו מטעמים מעשיים, בחרו האשכנזים באפשרות שלישית, מתונה יותר: לנקוט שיטות שיותירו את המבנה החברתי-פוליטי של תקופת היישוב בלא מתום,

⁶ ראו לדוגמה: Poulantzas 1978; Habermas 1971, 81–122; Gold et al. 1975; Althusser 1976; Zeitlin 1980, 22–28.

כלומר, לבצר את ההסדרים שהבטיחו לאשכנזים ניידות חברתית מתמדת, למרות משימת הקליטה ההמונית. הסדרים אלה הותנו כשלעצמם ביצירת מנגנון שנועד לטשטש ככל האפשר את המהות הלא-שוויונית של חלוקת העבודה האתנית-מעמדית ובכך להפחית את הנטייה הטבעה במבנה החברתי הזה להפוך לבית גידול לסכסוך מעמדי-אתני פעיל. ראוי להדגיש כי אופן פעולה מועדף זה לא היה בהכרח פרי תוכנית מכוונת ומוגדרת, אלא תולדה אובייקטיבית של יחסי הכוח.⁷

על רקע זה נטו האליטות האשכנזיות להיסמך על המדינה בתור מנגנון שנועד לבצע את הקליטה ובד בבד לספק לגיטימיות לחלוקת העבודה האתנית-מעמדית. המדינה מילאה אפוא תפקיד כפול. היא עצמה ניהלה את הקליטה, בהתיקה ממקומם מנגנונים מפלגתיים (שוזהו ברובם עם תנועת העבודה האשכנזית), אשר מילאו משימה זו בתקופת טרום-המדינה. כך, באמצעות שיטות הקליטה שלה, כוננה המדינה מבנה חברתי לא-שוויוני. מבנה זה התבסס על מדיניות שיכון ממשלתית אשר הפנתה את המזרחים, שזה עתה הגיעו, ליישובי ספר נידחים או לפרברים של הערים הגדולות. שם העסיקו אותם בעבודת כפיים בשכר נמוך, כשמקצתם מחליפים פועלים אשכנזים. הפועלים-לשעבר האשכנזים שיפרו בהדרגה את מצבם, "התברגנו" והשתלבו בבירוקרטיה הממלכתית הגדלה והולכת או במגזר הפרטי המתפתח, אגב ניצול המזרחים ככוח עבודה זול. תשתית רעועה של שירותים חברתיים ושל חינוך שעתקו את מעמד המזרחים.⁸

בהיבט מילאה המדינה תפקיד מרכזי בהענקת לגיטימיות לחלוקת העבודה האתנית-מעמדית. האמצעי הראשון היה יישומן הנמרץ של שיטות המאפיינות מדינת רווחה, בראש ובראשונה הבטחת תעסוקה מלאה. הרחקת כוח העבודה הפלסטיני משוק העבודה היהודי, הן בדרך של הטלת ממשל צבאי על אורחים פלסטינים והן בדרך של מניעת כניסתם של פליטים-מסתננים, שירתה את יעדי התעסוקה המלאה במונעה תחרות בין פלסטינים למזרחים בשוק העבודה המשני (ראו Shalev 1992, 203-204). נקיטת שיטות אלה היתה תלויה בקיבוע הסכסוך הישראלי-ערבי. כך גם באשר לאמצעי השני להענקת לגיטימציה לאי-השוויון החברתי: המדינה שיוותה לפעולתה אופי "אוניברסלי" שהתנסח במונחים של "ממלכתיות", אידיאולוגיה שדוברה העיקרי היה בן-גוריון. הממלכתיות רוממה את המדינה למעלת סמל עליון והמירה כל תפיסה פרטיקולריסטית שלא עלתה בקנה אחד עם יעדים שהמדינה היתה מושאם. היא נטעה את הרעיון כי המדינה מחוננת בלגיטימיות שאינה תלויה בכוח פוליטי פנימי כלשהו (Horowitz and Lissak 1989, 91). במקום "החלוציות", אמת-המירה השלטת ביישוב לאומן פעולה חברתית (אישית וקבוצית), הציבה הממלכתיות אמת-מירה חדשה, שהעניקה קדימות לפרט או לקבוצה הפועלים בשירות המדינה. פעולה זו נחשבה עתה לבעלת ערך עליון (Peled 1992). התקנה ההדרגתית של החלוץ ממעמדו בהייררכיה החברתית פילסה את הדרך להופעתם של בעלי סטטוס חדשים שווהו עם המדינה, בראש ובראשונה הלוחם. תהליך זה נסמך על סמלים כוחניים, שהובלטו בממלכתיות ובאו לידי גילומם הכולט בדמותו של צבא ההגנה לישראל (קימרלינג 1971; גרץ 1985-1986, 269; בן-אליעזר 1994).

הקריטריון החברתי שגולם בממלכתיות העניק מעמד חברתי הולם ולגיטימיות לשליטה האשכנזית באמצעות השרשת הרעיון בלב המזרחים כי מעמדם החברתי תלוי בתרומתם למדינה. בהתאם, ציפו מהם שייכנסו לחברה באמצעות פעילות חברתית "תורמת". מכל מקום, עד שיעלה בידם לעשות כן, נגזר עליהם להשלים עם נחיתותם למול האשכנזים, אשר תרומתם (לבטח ההיסטורית) צוירה כגדולה מזו שלהם. אישוש ליעילותה של הפעולה הממלכתית בא לה מדימויה האוניברסלי. הדימוי האוניברסלי נבע מתפיסת הממלכתיות כאידיאולוגיה אובייקטיבית, נייטרלית באשר לכוחות חברתיים, אף כי, בפועל, היא תמכה במעמד חברתי מסוים. בהתאם לכך, תוארו תוצרי הפעולה הממלכתית כתופעות אובייקטיביות, שבינן לבין העבודה שהאשכנזים מאיישים את מוסדות המדינה אין ולא כלום.

למרבה הפרדוקס, התוצאה היתה תלות-גומלין מבנית שנוצרה בין יכולת המדינה למלא את

7. המאמר אינו עוסק במיעוט הפלסטיני שסופח למדינת ישראל כתוצאה ממלחמת 1948. המדינה השיגה שליטה יעילה על ציבור זה באמצעות הממשל הצבאי, ובשנים אלה לא היווה מיעוט זה אתגר של ממש למערכת השליטה של המדינה (Lustick 1980).

8. ראו Shalev 1992, 186-226; Peled 1991; Bernstein and Swirski 1982.

תפקידה כמי שמספק לגיטימיות לחלוקת העבודה האתנית-מעמדית לבין הכרסום בכוחן הפוליטי של אליטות פוליטיות אשכנזיות. לשון אחר, כדי לשמר את שליטתן החברתית של האליטות האשכנזיות צריך היה לחזק את המדינה באמצעות אכיפת סמכותה; זו, בתורה, החלישה את תלותה במרכזי כוח טרום-מדינתיים שזוהו עם אותן אליטות אשכנזיות עצמן. אפשר, כמדומה, להניח בבטחה כי אילו הוסיפה המדינה להישען בגלוי על מרכזי הכוח הטרום-מדינתיים, היה נפגם דימויה האוניברסליסטי והיא הייתה מתקשה להעניק לגיטימיות לפעולות שהביאו להנצחה של חלוקת העבודה האתנית-מעמדית. במקרה כזה, היתה מתפרשת מדיניות ההתערבות הממלכתית כתמיכה בקבוצות החברתיות השליטות שניהלו את מוסדותיה ומכאן, כלא-לגיטימית. על כן, התהוו יחסי חליפין, שבאמצעותם שימרו האליטות האשכנזיות את מעמדן החברתי השליט בתמורה לנכונותן הלא-מודעת להסכין עם התפשטות המדינה כלפי פנים, גם במחיר ויתור על חלק מכוחן הפוליטי.

כוח פוליטי זה היה בעיקר נחלתם של מפלגת השלטון, מפא"י, ושל המנגנון העיקרי שהיה נתון לשליטתה – הסתדרות העובדים הכללית – שני מרכזי הכוח הבולטים בתקופת היישוב. מפא"י צברה אז כוח פוליטי אדיר הודות לשליטתה בהסתדרות, מאז הקמתה, ובסוכנות היהודית, מאז 1935. מפא"י הפיקה כוח פוליטי בזכות יכולתה לפקח על הזרמת המשאבים למוסדות אלה ממקורות חיצוניים וממקורות פנימיים כאחד (שפירא 1977).

תחילה היתה המדינה תלויה במרכזי הכוח שהיו בשליטת מפא"י, וזאת בכמה רמות. מרכזי כוח אלה תפקדו כסוכנויות כמו-ממלכתיות בתחומים משמעותיים וטיפוסיים של הפעילות המדינתית (למשל, בשירותי החינוך והתעסוקה). יתר על כן, כל עוד לא התנהל דרישוח מתמשך וישיר בין המדינה לאזרחיה, היה תלוי מעמדה של ההנהגה הממלכתית בתמיכה שיכולה היתה לספק לה המפלגה בערוציה שלה. התפשטות המדינה השתקפה אפוא, בראש ובראשונה, בתהליך שבו ניכסה לעצמה המדינה תפקידים שקודם מילאו מרכזי הכוח הטרום-מדינתיים, כגון ביטחון, חינוך, ויסות שוק העבודה, קליטה ועוד (Kimmerling 1993). כתוצאה מכך גברה האוטונומיה היחסית של המדינה לנוכח מרכזי הכוח ככל שפחתה תלותה בהם, היינו: ככל שחל כרסום ביכולתם להגביל אותה ביישום מדיניותה. במונחיו של פולנצאס אפשר לומר, כי המדינה רכשה יכולת לפעול באופן שסתר את האינטרסים קצרי-הטווח של הקבוצות השליטות בתמורה לחלק שהיא נטלה בשעתוק המבנה החברתי, שהוא האינטרס ארוך-הטווח של קבוצות אלה, ולמימושם של אינטרסים קצרי-טווח בספירות אחרות (Poulantzas 1978). דפוס חליפין זה תוּך באמצעות המדיניות המלחמתית.

3. השלכותיה הלא-מכוונות של המדיניות המלחמתית

המדיניות המלחמתית, שכוונה במקורה לצורך התמודדות עם מה שנתפס כאיום הערבי. גם ביצרה, בלא שנועדה לכך, את עליונות המדינה ואת יכולתה להקנות לגיטימיות למבנה הבינעדתני. מן הראוי להדגיש כי השלכות לא-מכוונות אינן בהכרח לא-רצויות או מזיקות (כניסוחו של הירשמן 1991, 11-42); לעתים, הן יכולות אפילו להיות בגדר מימוש עקיף של אינטרסים של סוכנים.

תפקיד מרכזי מילא כאן אופיה המעגלי של המדיניות המלחמתית: המדינה הקימה יישובי ספר כאמצעי להתמודד עם הסתננויות ולקבוע את גבולות המדינה ואיכלסה את מרביתם במהגרים מזרחיים (האוכלוסיה היהודית הניידת ביותר בשעתה), ובכך חשפה אותם לסכנה קיומית. אולם בהיבעת, היא גם נקטה אמצעים להדיפת סכנה זו, בעיקר בדמותן של פעולות תגמול. באורח סמלי, היא הרגימה את משמעות אחריותה של המדינה בתור מגינת הקיום המשותף והאישי, וזאת מעבר למשמעות המופשטת המיוחסת ברגיל לתפקיד זה. רושם זה התחזק גם באמצעים דיסקורסיביים, שכן מלכתחילה נטעה ההנהגה הישראלית בשיח הציבורי של המדינה את הרעיון שחוצי-הגבול (אפילו הפליטים הלא-אלימים מתחילת התקופה) הם "מסתננים". המונח "מסתננים" רימו למסיגי גבול נפשעים שאיימו על ישראל ולפיכך היו ראויים לתגובה אלימה (לאור 1993, 10). כתוצאה מכך עלה בידי העילית הפוליטית-צבאית לגייס ביתר קלות את התמיכה הציבורית ההמונית שנדרשה למדיניותה הכוחנית.

מבחינה מעשית, מדיניות זו השפיעה על הרחבת מנגנוני השליטה הפנימיים של המדינה. כזכור, התפתח תהליך מעגלי שבו הסלימה ישראל את החיכוכים הצבאיים באמצעות תגובותיה להסתגנויות; תגובות אלה הגבירו את עוינותן של המדינות השכנות ואת נכונותן לתרגם עוינות זו לאלים פועלה, מה שהחריף את הסכנה בכוח שנשקפה לישראל. בתגובה לכך העלתה ישראל את דרגת האלימות, אגב הצדקתה באמצעות הסכנה שריחפה על ישראל – סכנה שלובתה, כאמור, באמצעות מדיניות התגמול של ישראל. בעת ובעונה אחת ניצלה המדינה את ההסלמה כדי להצדיק את תביעותיה מקבוצות מסוימות. תהליך זה מזכיר את נסיבות התגבשותן של כמה מדינות מערביות: גם במקרים אלה תפקדה המדינה כמנגנון של "פרוטקשן" (במונחיו של Tilly 1985a), בשכנועה את אזרחיה (צרכניה) להגביר את דרישות הביטחון שלהם ו"לרוכשו" במחיר גבוה יותר, מה שהגדיל את כושרה לגייס את משאביהם (Lake 1992). בתמורה לציות להוראותיה, שירתה המדינה את האינטרסים של הקבוצות המעורבות, בנוסף להגנה שהעניקה.

לצורך ההדגמה הקונקרטית של השפעות אלה, אנתח את התהליכים שביססו את השליטה האשכנזית בצבא, איששו את מעמדה האוטונומי של המדינה ומיסדו את פיקוח המדינה על הצבא.

א. השלכות לא-מכוונות: ביסוס השליטה האשכנזית בצה"ל

במידה רבה שאבה הממלכתיות את כוחה מצה"ל. כארגון שכוון על בסיס חוק גיוס חובה שוויוני, תפקד צה"ל כ"כור היתוך" חברתי בהתאם לחזונו של בן-גוריון (1971, 42–43). לכאורה, הצבא היה המקום שבו נפגשו כל צעירי המדינה היהודים באותם תנאים וללא מחיצות. בעת ובעונה אחת בנה הצבא מערכת ריבוד מקבילה למבנה החברתי האזרחי – הבכורה ניתנה לחיילים האשכנזים ואילו מעמדם הפריפריאלי של החיילים המזרחים הונצח, מגמה שניכרה בשיעור הנמוך של קצינים ממוצא מזרחי (בן-גוריון 1981; סמוחה 1984).

מערכת מרובדת זו זכתה ליציבות דווקא בזכות התקיימותה בתוך צבא המוני שוויוני. זאת משום נסיונו המוצלח של הצבא לטעת במגויסים את ההכרה כי את מעמדם האישי בצבא קובעים קריטריונים אובייקטיביים הנגזרים מצורכי צה"ל ולא דווקא משייכות אתנית. אי-השוויון בתוך הצבא צבר אפוא לגיטימיות. לכן, משעה שיוחס ללוחם מעמד דומיננטי, יכלו האשכנזים, בזכות תרומתם הצבאית, לתרגם לאחר שחרורם את עמדות השליטה שלהם בצבא לעמדות שליטה חברתית בספירה האזרחית ולהקנות לגיטימיות לשליטה זו (Levy 1994). ככלות הכול, ככל שקבוצה מצטיירת כממלאה תפקיד מוביל בהקמת המדינה כן קשה לקבוצות אחרות, קרי, המהגרים המזרחים, להלין על הישגיה החומרניים. אשר למזרחים, אותם תהליך הנציח את מעמדם החברתי הפריפריאלי. באורח זה סייע הצבא, כסוכנות ממלכתית, לא רק לכינונה של חלוקת עבודה עדתית מעמדית לא-שוויונית בחברה הישראלית, אלא גם לוויסות המתחים שנוצרו כתוצאה מחלוקת עבודה זו.

למותר לציין כי שליטת האשכנזים בצבא הותנתה במוטיבציה של צעיריהם להשיג יוקרה באמצעות הצטיינות ביחידות קרביות. והנה, בתחילת שנות החמישים גדל מספרם של המגויסים מקרב העולים החדשים המזרחים שהוצבו ביחידות הקרביות בצה"ל – ארבעים אחוז בקירוב מבין המגויסים ליחידות אלה היו מזרחים. אחוז האשכנזים היה גבוה יותר במפקדות עורפיות או בהאחזיות הנח"ל. מצב לא-סימטרי זה נבע בחלקו מן התמורה הדמוגרפית ומחוק בטחון המדינה תש"ט, שהטיל חובת שירות צבאי שווה על כל בני השמונה-עשרה היהודים, אך גם מהלך הרוח של הצעירים האשכנזים, שנפשמ נקעה מן השירות ביחידות קרביות (טבת 1971, 355–356, 364–365, 375–376). המזרחים, לעומת זאת, תפסו את השירות הצבאי כ"יתחנת כניסה" הכרחית לחברה ועל כן השתוקקו לשרת בצבא (ראו למשל, מילשטיין 1974, 173).

כאמור, התקופה שבין 1951 ל-1953 עמדה בסימן פעולות התגמול הראשונות, אשר חשפו את רמתן הנמוכה של היחידות הקרביות. את מקצועיותן הלקיחה ייחסו מפקדיהן לשיעור הגבוה של מגויסים מזרחים (רבין 1979, 88; דיין 1976, 111). מבחינה מבנית, מעבר להשפעותיו על הרמה המקצועית של הצבא כפי שתפסוה מפקדיו, נודעו להרכב העדתי המשתנה של צה"ל השלכות ברורות על יכולת הצבא לתרום לגיטמציה של חלוקת העבודה העדתית-מעמדית. יתר על כן, התגברות

הנוכחות של המזרחים בצבא הכשירה את התנאים שעתידיים היו ללא ספק לעודד מזרחים לתבוע, בהדרגה ובאורח לגיטימי, שיפור במעמדם החברתי בתמורה לשירותם הצבאי.

העילית הצבאית ניסתה לפתות את בני-הנוער האשכנזים לחזור ליחידות קרביות ולענות על צרכי הגדלים והולכים של צה"ל. זרעי המערכה על לבם של הנערים האשכנזים נטמנו בשנים 1950–1952, כאשר בוגרי תיכון אשכנזים נשלחו ליחידות קרביות חרף מחאותיהם. הנח"ל, שבו שירתו רבים מבני העילית האשכנזית, קוצץ אף הוא (טבת 1971, 364–365, 375–376). התמורה שחלה באופייה של הפעילות הצבאית בעקבות ההסלמה בפעולות התגמול שיוותה מימד של דחיפות למאמץ זה. נקודת המפנה התחוללה ב-1953, כאשר רב-אלוף משה דיין החליט להקים את יחידת ה-101, היחידה המובחרת שנועדה לבצע את פעולות התגמול מעבר לגבול. הפעולות שביצעה היחידה בפיקודו של אריאל שרון, החל בפשיטה על קיביה (1953), חיזוק מאוד את יוקרתו של צה"ל, בעיקר לאחר סיפוח היחידה לחטיבת הצנחים והנחלת רוחה ליחידות אחרות (דיין 1976, 119). צעירים, בעיקר מן המגזר החקלאי, החלו נמשכים ליחידות אלה ותפסו את השירות בהן כאתגר (Benziman 1985, 55–62).

מכל מקום, כתוצאה מן ההסלמה בפעולות התגמול, עד מבצע סיני, השתקם מעמד הצבא כמוקד משיכה לבני הנוער האשכנזים. באמצעות צה"ל, הם יכלו לשוב ולרכוש את היוקרה שנגולה מהם בשנותיה הראשונות של המדינה בשל כשלונותיו של הצבא להתמודד עם המסתננים ובשל עיסוקו השוטפים האחרים, שנחשבו למשעממים ומייגעים בהשוואה למיתוס ההירואי של מלחמת 1948. עתה כבר לא חשו האשכנזים מנוכרים לצבא והביעו נכונות להתנדב ליחידות קרביות ולחתום קבע (דיין 1976, 130, 360–361). בתוך כך המריצו פעולות התגמול עוד יותר את המזרחים למצוא את מקומם בצבא בתור ערוץ ניידות הכרחי להיקלטות בחברה. גם העובדה שהמזרחים כשלו, למעשה, בתחרות על הקידום בזירה זו לא שינתה דבר.

מבחינה מבנית התוצאה היתה ביצור השליטה האשכנזית בצבא; או, מזווית ראייה שונה, חיסול כל אפשרות שהמזרחים יוכלו להשיג יתרון כמותי משמעותי ביחידות הקרביות, לפחות בטווח הקצר. יתרה מזו, פעולות התגמול היוקרתיות האדירו את המעמד הסימבולי של הלוחם כמו גם את התגמולים הסמליים והחומרניים שהוענקו לבעלי הגישה למעמד זה, בעיקר האשכנזים. לפיכך, התהליך מרמז כי הופעתו של מעמד הלוחם היתה כרוכה באינטרסים חברתיים והונעה על-ידם, ולא דווקא תולדה של תהליך תרבותי בלתי-תלוי. מצבה הבטחוני המידרדר של ישראל סייע להבליט את החינויות האשכנזיות, בהשוואה לדימוי הלוחם הפגום שהיה למזרחים. בד בבד, אושרה מחדש מערכת הקריטריונים האובייקטיביים, המבוססים על הישגים, לקביעת הקידום בצה"ל – מערכת שאפשרה לצבא למלא את תפקידו בשעתוק המבנה הבינעדתני. זאת ועוד. ההסלמה בפעולות התגמול המחישת את הסכנה שמשקפה לאורחי המדינה והעניקה משנה לגיטימיות למדינה לנצל את המשאבים הנחוצים לשימור הביטחון – לרבות משאבי כוח האדם. כתוצאה מכך גם הוגבלה יכולתם של בני הנוער האשכנזים לחמוק משירות צבאי בסיוע רשותוניהם החברתיות (כגון התנועות החקלאיות, ראו להלן).

מן הראוי להדגיש שסיפור זה אינו מרמז למזימה אשכנזית. העילית הצבאית ניסתה לשפר את כושרן המבצעי של היחידות הקרביות באמצעות איושן בחיילים אשכנזים, מתוך אמונה כי אלה כשרים יותר לפעילות צבאית (מימד I – התוויית המדיניות המלחמתית). במימד II, היינו: מימד האינטרסים החברתיים, קיבלו על עצמם בסופו של דבר הצעירים האשכנזים את מרות המדינה כתוצאה מתחושת הסכנה הבטחונית, ומאוחר יותר כאמצעי להשגת יוקרה חברתית. עם זאת, יישומה של מדיניות זו השפיע בלא מתכוון על יחסי הכוחות הבינעדתניים ואפשר לאשכנזים לשמר את שליטתם בתוך הצבא, שליטה שבתורה היתה תנאי לשליטתם החברתית מחוץ לצבא. במישור אחר, רכשה העילית הצבאית יוקרה שהמריצה אותה להוסיף ולדבוק בדרך הפעולה הלוחמנית. על כן, במימד III שירת התהליך את נטייתה הבסיסית של המדינה להפיג מתח בינעדתני אפשרי ולהמריץ את פעולות התגמול. התוצאה היתה שהמדינה הגבירה, מצדה, את יכולתה להתמודד עם ויסות חלוקת העבודה העדתית-מעמדית, מעל ומעבר לחיזוק מעמדה האוטונומי אל מול הרשתות החברתיות האשכנזיות. תוצאה זו הצטרפה לתוצאות של שני תהליכים אחרים, מקבילים, שאפשרו את חיזוק מעמדה האוטונומי של המדינה: החלשת מפא"י והחלשת תנועת ההתיישבות.

ב. השלכות לא-מכוונות: חיזוק מעמדה האוטונומי של המדינה

1. ייצוב עליונות המדינה על מפא"י

המדיניות המלחמתית אפשרה למדינה להגיע למעמד עורף ביחס למפא"י ולהסתדרות, שפעילותן לא זוהתה עם משימות קיומיות. בהשראת תפיסותיה המסורתיות דגלה בתחילה הנהגת מפא"י בגישה צבאית מתונה ודחתה תגובה אימפולסיבית להסתננויות. מטעם זה תמכו שרי מפא"י בגישתו של שר החוץ (ולמשך שנה אחת, ראש הממשלה) משה שרת, שניסה לרסן כמה מיוזמותיהם הלוחמניות של בן-גוריון וצה"ל. עם זאת, המפלגה כקבוצה היתה מודעת לרחשי לבו של הציבור, בראש ובראשונה של תושבי יישובי הספר, שכמהו לביטחון וציפו מהצבא שיספק להם אותו. לפיכך תמכה מפא"י, באמצעות נציגיה בממשלה, בפעולות שלא רק שירתו צרכים צבאיים אלא גם ניסו לענות על מאווי הציבור ואגב כך להגביר את התמיכה האלקטורלית במפלגה.⁹

הדילמה שטרדה את הנהגת המפלגה – הצורך להכריע בין גישה פוליטית מתונה לתפיסה צבאית אקטיביסטית – נפתרה באמצעות תוצאות הבחירות לכנסת השלישית שנערכו ב-1955. המפלגות המתונות, ומפא"י במרכזן, הפסידו מושבים בכנסת, ואילו המפלגות ה"נציונות" התחזקו. שקיעתה של מפא"י ניכרה אפילו בקרב תומכיה המסורתיים מבני האוכלוסיה האשכנזית הוותיקה (ברגר 1955). אפשר שתוצאה זו, שנגזרה מגורמים אחרים בנוסף על הביטחון, המריצה את מנהיגי המפלגה להכריע בעד גישתו של בן-גוריון ולאפשר לו להדיח את שרת ביוני 1956, חרף התנגדותם המקורית למהלך הזה. בכך הסירו את המכשול הפוליטי הפנימי המשמעותי ביותר שניצב בדרך למבצע סיני. ואכן, בבחירות שנערכו ב-1959, אחרי מבצע סיני, שבה והתאשרה שליטתה הלא-מעוררת של מפא"י.

רקע זה מעיד על כך שהמחלוקת בין שרת לבן-גוריון היתה היבט אחד של הסכסוך בין בן-גוריון, אדריכל הממלכתיות, לבין המפלגה, ולא רק מחלוקת על כיוונה של מדיניות החוץ או סכסוך בין-קבוצתי. הנושא היסודי היה מעמד המפלגה ביחס לחלוקת העבודה הפוליטית בעידן המדינה. נושאי התפקידים במפא"י תפסו את המפלגה (ואת ההסתדרות, הגוף העיקרי הנתון לשליטתה) בתור המנגנון העיקרי ומשום כך התנגדו לתהליך שבו ניכסה לעצמה המדינה את התפקידים הטרומים-מדינתיים של תנועת העבודה (Kimmerling 1993). אנשי מפא"י היו אפילו משוכנעים בשלב מסוים שבן-גוריון מתכנן פוטש – מן הסתם, בעצה אחת עם הצבא. חשש זה גבר לנוכח הגידול בתפקידים האזרחיים המובהקים שנטל לעצמו הצבא, כדוגמת ניהולם של מחנות העולים (טבת 1992, 251–286). מנהיגי מפא"י הפגינו אפוא מורת רוח לנוכח פריחתו של הממסד הצבאי (ראו עוד בהמשך). מבחינה תיאורטית, דמתה התנגשות זו לסכסוכים היסטוריים אחרים בין מדינות למוקדי כוח שהטרימו את הממסדים הממלכתיים (Badie and Birnbaum 1983, 55–59; Mann) (1985; Migdal 1988).

בן-גוריון, מצדו, פעל לביטול התבנית המסורתית שהמפלגה היתה מצויה במרכזה. מאמציו חרגו מהתוויית הממלכתיות גרידא. נלווה אליהם הניסיון לשנות את שיטת הבחירות משיטה ארצית לאזורית. שינוי כזה, כך חשב בן-גוריון, יבטיח למפא"י את הרוב, יחליש את תלותן של סוכנויות המדינה במפלגת השלטון, ובהיבט יצמצם את עוצמתו של מנגנון המפלגה באמצעות יצירתם של ערוצי תקשורת ישירים בין קהל הבוחרים של המפלגה לנציגיהם הנבחרים. ובנוסף על כל אלה ניסה בן-גוריון לעקוף את המפלגה באמצעות ארגון של תנועות פוליטיות חוץ-מפלגתיות (גולדברג 1991). המחלוקת חרגה אפוא מגבולות המפלגה.

סילוקו של שרת מן הממשלה ציין את עליונותה הגוברת והולכת של המדינה על מפא"י. ראשית, הקבוצה הביורוקרטית שצצה כתוצאה מהתפשטות הצבא לא חשה מחויבת למפלגה. שנית, הביטחון הפך למשאב מוחשי שהמדינה חלקה לאזרחיה, ושוב אגב עקיפתם של מנגנוני המפלגה, בעיקר אלה של ההסתדרות. לדוגמה, בן-גוריון הצהיר כי פעולות התגמול נועדו גם למלא בגאווה את המתיישבים המזרחיים (שנתפסו כקהל בוחרים פוטנציאלי של המפלגות ה"נציונות") ולהוכיח

9. אהרונסון והורוביץ 1971; שרת 1978, 419, 950–949, 1001–999; Barzilai and Russett 1990; שפירא 1991, 153–154.

להם כי המדינה לא הפקירה אותם לחסדי ההסתגנויות – בניגוד להשפלות שהיו, לטענתו, מנת חלקם במדינות ערב (בריוהר 1975, 1139).

שלישית, וחשוב מכל, המדיניות המלחמתית שירתה את בן-גוריון ואת בעלי בריתו במאמציהם לצמצם את תלות המדינה במפלגה באמצעות הבלטת הצבא בתור מנגנון חוץ-מפלגתי. התעצמות הצבא יצרה ערוץ לדרישה ישיר בין המדינה לאזרחיה, במסגרת ארגון שהיה נקודת מפגש למרבית בני הנוער היהודים. יתרה מזו, יחסי-הגומלין בין צה"ל לחברה הישראלית ניבנו לאורך "גבולות מקוטעים" (לפי המונח שטבע לאקהאם [Luckham 1971]): ערכים אזרחיים חדרו לכמה ממדים של הצבא, וכן להפך, בגלל התפקידים האזרחיים שצה"ל נטל לעצמו. מבנה זה הוא מקור דימויה של החברה הישראלית כ"אומה במדים" (בן-אליעזר 1994; Lissak 1984; Horowitz 1982). כתוצאה מכך, התרחבה טיפין-טיפין השפעתם של ערוצי תקשורת שהיו נתונים לשליטה ממלכתית, ערוצים שהמירו את הרשתות החברתיות שהיו נתונות לשליטת המפלגה בתקופת היישוב (Galnoor 1982). השינוי הזה היה גלוי לעין בהקשר של גיוס תמיכה המונית למדיניות הלוחמנית שנתלווה להסלמה בפעולות התגמול. כך לדוגמה, הממשלה הקימה בסוף 1955 את "קרן המגן" שהתרימה את הציבור לרכישת נשק בעקבות עסקת הנשק הצ'כית. ההתרמה הכמורולונטרית היתה לאמיתו של דבר כלי לגיוס המוני, שכן המדינה היתה יכולה להשיג אותה מטרה ביתר קלות באמצעות מיסוי. ההתרמה אכן ליבתה את הלך הרוח הלוחמני של הציבור. בשלב מאוחר יותר, כחלק מפריסת הצבא לקראת המלחמה, ניתן האות לפתיחת מסע הגיוס הנרחב של מתנדבים לחיזוק יישובי הגבול; בשיאו, היו מעורבים במפעל כמאה אלף איש.¹⁰

בסך-הכל, מפא"י הסכינה עם עליונות המדינה ואגב כך המירה את מעמדה הפוליטי הבכיר ביחס למדינה הצעירה בהבטחת שליטתה האלקטורלית שנגזרה מהספקת הביטחון. בנוסף, פעלה המפלגה להבטחת יציבות פוליטית באמצעות הפחתת אי-השקט בקרב תושבי הספר (מימד II). פירוש הדבר היה שמפא"י הכירה בזיקה בין תגובה כוחנית לבעיות חיצוניות לבין רווחים אלקטורליים, אך מעתה נתונה היתה לחסדי המדינה, שהיתה המקור לרווח זה. בטווח-הארץ, האיץ מהלך זה את שקיעתה של המפלגה. אולם זה קרה, למרבה הפרדוקס, בד בבד עם ביצור מעמדו החברתי של קהל בוחריה (הציבור האשכנזי). השפעות אלה (הרלוונטיות למימד III) חמקו מתודעתם של מנהיגי המפלגה (הם עתידים היו לעמוד על משמעות שקיעתם רק לאחר מבצע סיני; Levy and Peled 1994). כתוצאה מכך התחוללה ההפרדה בין המדינה למפלגה. אמנם הסוכנויות הממלכתיות נוהלו בידי נציגי המפלגה, אך סוכנויות אלה פיתחו בהדרגה דפוס התנהגות "סכיופריני" אל מול המפלגה, התנהגות שנבעה מ"הגיון המדינה" (raisons d'Etat) ולא דווקא מהגיון ביצור המפלגה. היה זה אך טבעי כי בן-גוריון ושותפיו יכלו לנהל את מבצע סיני כ"מלחמת עלית" שמרבית המהלכים המדיניים הסודיים שקדמו לה ומהלכי ניהולה הובאו לאישור הממשלה כעובדה מוגמרת.

2. היחלשות תנועות ההתיישבות

עם הסלמתם של חיכוכי הגבול גדלו צרכיו החומריים של הצבא כתוצאה מן התהליך המעגלי שתואר לעיל, ואשר במהלכו ניתנה לגיטימציה לנטרול ההדרגתי של אחד ממרכזי הכוח הטרור-מדינתיים החשובים ביותר – תנועות ההתיישבות. אלה שאבו את כוחן מכמה מקורות: מרכזיותה הכלכלית של החקלאות בשעתה; העובדה שרוב האוכלוסין במגזר (שרובו אשכנזי) היו מחוץ הבחירות המסורתיות ביותר של מפלגות העבודה; וחלקו של המגזר החקלאי בפלמ"ח.

על רקע זה ניגשה ההנהגה הפוליטית-צבאית להקים יחידה צבאית נפרדת שנועדה לשרת את צרכי המגזר החקלאי – הנח"ל. הסידור שנכנס לתוקף עם הקמת צה"ל ב-1949, חייב את כל המתגייסים לשרת בנח"ל במשך שנה אחת – מתוך השנתיים שארך שירות החובה. כך יכול היה המגזר החקלאי לשמר את שליטתו על חלק ניכר מן המגויסים על חשבון הצבא המקצועי. יסוד נוסף של הסדרים אלה היה ארגון ההגנה המרחבית. נאמן למורשת של תפיסת ההגנה מתקופת

10. בראון 1992, 23–29, 96–97. לצורך השוואה עם מקרה דומה בצרפת הבתר-מהפכנית ראו Tilly 1992, 107–121.

טרום-המדינה, התייחס ארגון זה ליישובי ספר חקלאיים ותיקים (להבדיל מן היישובים החדשים אשר אוכלסו ברובם על-ידי מזרחים) כאל מוצבים קדמיים. ככאלה, הם היו מנגנון נוסף לשימור השליטה של המגזר החקלאי על הצעירים שלו.

בתחילת שנות החמישים, בגבור צורכי הביטחון כתוצאה מהחרפת פעולות התגמול, התבטלו בהדרגה סידורים אלה. שנת השירות ביישוב חקלאי בוטלה למעשה ותחת זאת הופנו המשאבים האנושיים והחומריים לבינוי היחידות הקרביות, בעיקר ליצירת כוחות התקפיים משוריינים ומוטסים. מהלך זה התבצע במקביל להארכת שירות החובה מ-24 חודשים ל-30 (בן-גוריון 1971, 71-72, 93, 175-178). התהליך הגיע לשיאו בעקבות עסקת הנשק הצ'כית, שהאיצה את היערכות הצבא למלחמה, שאליה נלווה שינוי-מגמה של הדוקטרינה הצבאית שעברה מתפיסה הגנתית לתפיסה התקפית. תמורה זו נכרכה בקיצוץ ניכר בארגון ההגנה המרחבית ובהפניית כוח אדם ותקציבים מן המגזר החקלאי ליחידות קרביות (בר-און 1992, 93-95, 101-103).

מהלכים אלה ליבו את ההתנגדות של נציגי התנועות החקלאיות, שגייסו גם את תמיכתם של כמה ממנהיגי מפא"י (במסגרת המחלוקת מדינה-מפלגה) ויצאו חוצץ נגד התעצמות הצבא על חשבון תנועותיהם (דיין 1976, 180-181, 195; שרת 1978, 171). חיזוק הצבא הותנה אפוא בהידרדרות המצב לאורך הגבולות ובהסלמת פעולות התגמול, מה שהעניק קדימות לצורכי הביטחון על-פני צורכי היישובים החקלאיים. לשון אחר, המדינה נעורה באורח דינמי ביורה החיצונית כאמצעי להתגבר על קשיים מבפנים.¹¹ יתרה מזו, התעצמות הסמלים הכוחניים, שנדונה לעיל, היתה יסוד בתהליך זה, בהעניקה משמעות סמלית לביטחון עד שזה זכה למעמד מועדף על-פני הערכים החלוציים שסמלה התנועה החקלאית. הלוחם הוסיף אפוא ודחק את רגלי החלוץ כבעל המעמד החברתי הבכיר.

על כן אין להתפלא כי הכלכלה הישראלית עברה תיעוש מסיבי בחסות המדינה החל משנת 1953 תוך דחיקת בכורתה של החקלאות (ביילין 1987, 121-126). בתיעוש נכרכה הקמתה של תעשייה צבאית עצומה בפיקוח המדינה, תעשייה שנועדה לענות על צרכי הגדלים והולכים של צבא בתהליך מודרניזציה. האוטונומיה של המדינה הוסיפה אפוא להתרחב לא רק בהתייחס למגזר החקלאי אלא גם, וביתר שאת, אל מול ההסתדרות, הכוח הכלכלי החזק ביותר בתקופת היישוב. הדבר התאפשר משום שהתיעוש טיפח מגזר כלכלי חדש בהנחיית המדינה, כי זו יכולה היתה לנתב במישרין את המשאבים הנחוצים לתעשייה (באמצעות סיוע חוץ למשל) או, בעקיפין, בתור לקוח ראשי של תעשיות רבות, הודות ליחסי-הגומלין בין התעצמות הכוח הצבאי לתיעוש.¹²

התוצאה היתה ביצור מעמדה האוטונומי של המדינה באמצעות אכיפת מדיניותה על מרכז כוח מתחרה (המגזר החקלאי). מדיניות זו סתרה את האינטרס החומרי קצר-הטווח של מרכז הכוח הזה, אך עלתה בקנה אחד עם אינטרסים קצרי-טווח אחרים שלו: היוקרה שהקנה דימוי הלוחם לצעירים האשכנזים, בעיקר לבני המגזר החקלאי, כפי שראינו. מגזר זה גם נהנה מארמות שהקצתה לו המדינה, אדמות שהופקעו ברובן מפליטים פלסטינים. מובן שהתנאי לרווח זה היה הפיכת הסכסוך לעוגן לדה-לגיטימציה של תביעות הפלסטינים לאדמות המופקעות. יתרה מזו, השינוי הארגוני של הצבא אפשר למדינה לפקח במישרין על מגויסיה, מבלי שתזדקק לתיווכו של מרכז כוח סקטוריאלי, כגון תנועות ההתיישבות. גורם זה הצטלב עם הצלחת המדינה (שתוארה לעיל) להטות את חברי העדות האשכנזיות מן החיים האזרחיים ולהעבירם למרות הצבא במסגרת שינוי הרכבו העדתי.¹³ בדומה לתסריטים אחרים, הבנייה וחימוש של אינטרסים קבוצתיים (מימד II) באמצעות ולצורך הנעת הפעילות הלוחמנית (מימד I) חיזקו את מעמדה הפנימי של המדינה (מימד III).

לסיכום, המדיניות המלחמתית בדמות פעולות התגמול, חיזקה את מעמדה האוטונומי של המדינה אגב הפחתת תלותה בקבוצות האשכנזיות השליטות, ובעיקר בקבוצות המפא"יניקיות והמגזר החקלאי. תלות מופחתת, ראוי לזכור, היתה התנאי המרכזי ליכולתה של המדינה ליהנות ממעמד

11. על "משחק בשתי רמות" ראו זווית ראייה נוספת, Putnam 1988.
 12. באשר למקרה הישראלי, ראו Barnett 1992, 165-169, 182-184; ובאשר לתהליך דומה בארצות-הברית, ראו Hooks 1990; Hooks and McLaughlan 1992.
 13. להשוואה, על הזיקה בין ריבונות ופיקוח ישיר על הגיוס ראו Thomson 1990.

אוניברסליסטי המבוסס על יכולתה להפגין עצמאות ביחס למרכזי כוח פריטקולריסטיים, ומתוך כך להגדיל את כושרה של המדינה לווסת את חלוקת העבודה העדתית-מעמדית.

ג. השלכות לא-מכוונות: מיסוד הפיקוח על צה"ל

המדיניות המלחמתית תרמה למיסוד הפיקוח הפוליטי האזרחי על הצבא. שנותיה הראשונות של המדינה היו עדות להתנצחות מתמדת שניטשה בין צה"ל לעילית הפוליטית, אף כי עיקרון כפיפותו של הצבא לרשויות האזרחיות כבר הושרש היטב בתרבות הפוליטית הישראלית, כמורשת היישוב (פעיל 1979; בן-אליעזר 1995). מדינאי התקופה חששו כי התעצמות כוחו של הצבא עלולה להביא להתערבותו הפעילה בפוליטיקה (טבת 1971, 368–369; שגב 1984, 246–250), בצד חששותיהם מפני אותו פוטש אפשרי של בן-גוריון, שהוזכר לעיל. ב־1952 וב־1953 התפטרו, בזה אחר זה, שני רמטכ"לים – יגאל ידין ומרדכי מקלף – בשל מחלוקות עם ראש הממשלה ושר הביטחון בן-גוריון על חלוקת הסמכויות בין משרד הביטחון לצה"ל (טבת 1971, 368–369; Peri 1983, 194–197). ב־1953 גבר החיכוך בעת שצה"ל ביצע פעולות תגמול רבות. הצבא נטה לפעול באופן עצמאי, תוך שהוא ממרה את הוראותיו של שר הביטחון פנחס לבון, אשר כשלעצמו הפגין חוסר נאמנות לראש הממשלה משה שרת (מינוים של השניים בא בעקבות פרישתו הזמנית של בן-גוריון). למעשה הכתיב צה"ל לדרג הפוליטי שורה של מבצעים, ובכמה מקרים אפילו לא טרח לדווח לראש הממשלה על פעילותו מעבר לגבול.¹⁴ המקרה הבולט הוא מקרה "עסק הביש" מ־1954 שבמהלכו בוצעה פעילות צבאית במצרים ללא אישור חד-משמעי של הדרג המדיני (אשר 1979).

לנוכח מצב זה, סברה ההנהגה האזרחית כי יש לשפר ולהעמיק את הפיקוח הפוליטי על הצבא. ראשית, בעת שכיהן כראש ממשלה בשנת 1953–1954, הנהיג שרת הליך רשמי שלפיו נזקק פעולות התגמול לאישור של פורום שרים מצומצם (שרת 1978, 53). לאחר חזרתו לתפקיד, קבע בן-גוריון שיטה קפדנית יותר בעקבות מבצע כנרת (שנוהל נגד הצבא הסורי בדצמבר 1955): התוכנית המלאה של כל פעולת תגמול נזקקה מעתה לאישור האישי (טבת 1971, 428). בעת ובעונה אחת, חלוקת הסמכויות בין צה"ל למשרד הביטחון התייצבה באופן שרסס בסמכותו של הצבא בתחומי התקציב והרכש והעניק למשרד הביטחון את מלוא האחריות בשטחים שאינם קשורים במישור לניהול הפעילות הצבאית המבצעית (גרינברג 1933). בשיאו של התהליך יכול היה בן-גוריון להורות לצבא לסגת מחצי האי סיני בתום המלחמה. הצבא ביצע הוראה זו בלא להניד עפעף חרף התנגדותו.

מובן שהמיליטריזציה של המדינאות הישראלית מילאה תפקיד מכריע בתהליך הזה. המחלוקות בין הצבא לבין פוליטיקאים על אופן בינוי הצבא העידו על תלותו הגוברת והולכת של צה"ל בפוליטיקאים לצורך גיוס המשאבים הנחוצים לפעילות הצבאית. כתוצאה מכך, בלשונו של טילי, ככל ש"גברה תלותם של החיילים... בתומכיהם האזרחיים לצורך [השגת] אמצעי לוחמה... [הלכו ופחתו] האוטונומיה והעצמה האישית של אנשי [הצבא]" (Tilly 1985b, 78).

יש מקום לטענה כי מעבר למילוי צרכיו של צה"ל (מימד I), שבו וגיבשו הסוכנויות האזרחיות של המדינה את יחסי החליפין עם הצבא (מימד II). הפוליטיקאים הכירו בחשיבה הצבאית בתור האופן העדיף לטיפול בסכסוך הערבי-ישראלי ובתמורה הבטיחו את נאמנותו של הצבא. והראיה, שעה שהגו ותכננו את פעולות התגמול, סבר ראש הממשלה שרת כי התנגדות למהלכי הצבא עלולה לדרבן קצינים להתנער מסמכות הממשלה, בדומה לארגוני ה"פורשים" המחתרתיים – אצ"ל ולח"י – בתקופת היישוב (שרת 1978, 1205). התוצאה היתה כי מוסדות המדינה האזרחיים הרחיבו את סמכותם המנהלית.

הצבא מצדו קיבל את סמכותם הבלתי-מעוררת של הפוליטיקאים בתמורה להגשמת האינטרסים האחרים שלו: ראשית, צה"ל נהנה ממשאבים חומריים ואנושיים עצומים, שאפשרו לו תהליך התעצמות רחב היקף וארוך-טווח, מעבר לצרכים המידיים של תחילת שנות החמישים. שנית, הצבא כונן למעשה יחסי שותפות עם הפוליטיקאים ולאן דווקא יחסים של ציות אינטרומונטלי

14. דיין 1976, 150–152; שרת 1978, 34–41, 446–447, 514–516, 670–680; Morris 1993.

(Peri 1983), ובכך רכש לעצמו יכולת להטביע חותם עז על המדינאות האזרחית בלי לנקוט התערבות גלויה. אילו התערב צה"ל בגלוי בפוליטיקה (בדומה לצבאות בעולם השלישי בעת ההיא), ואגב כך היה הופך מטרה לביקורת פוליטית גלויה, הוא היה מאבד חלק מיוקרתו החברתית. לפיכך, הרווח השלישי, שצה"ל עתיד היה להפיק מפעילותו המלחמתית, היה במטבע של יוקרה טהורה. בזכות קבלת הכפיפות שלו לדרג הפוליטי הציג עצמו הצבא כחף מנטיות או שיקולים פוליטיים וכמי שפועל למען הקהילה הפוליטית היהודית בכללה. כתוצאה מכך, יכולתו של צה"ל לנכס לעצמו את הסטטוס הסמלי המועדף ולהעניק יוקרה רבה לדמות הלוחם עיצבו את האינטרס שלו בביצור הסדרים האלה.

עם זאת, הרלוונטיות של התהליך חרגה מן המימד הארגוני (ממימד II ל-III). כל עוד התהליך ייצב את מעמדו האוניברסליסטי של צה"ל, הוא יכול היה להוסיף ולמלא תפקיד בשעתוק היחסים הבינעורתיים. יתר על כן, האוניברסליזציה של הצבא רוקנה ממשמעותה את קריאתם של מנהיגי מפא"י לעצור את התעצמות הכוח הצבאי ולבלום את ההתפשטות הפנימית של המדינה, ובהיבט חיזוקה את יכולתן של סוכנויות המדינה לנצל את אנשי המקצוע הצבאי כדי להסוות את התעצמות כוחן שלהם.

סיכום ומסקנות

שלושת הממדים של פעולת המדינה נשזרו זה בזה. המדיניות המלחמתית ננקטה כדי לתת מענה לאתגרים החיצוניים, כפי שפירשה אותם העילית הפוליטית-צבאית – תהליך שהתחולל במימד I של פעולת המדינה. אלא שהקבוצות היהודיות העיקריות נשכרו ככל שהפעילות המלחמתית התעצמה (מימד II). הישגים ישירים כדוגמת משאבים חומריים, יוקרה חברתית, רווחים אלקטורליים ועוד, חברו להישגים עקיפים הנובעים בלעדית מתרומת פעולות התגמול לקיבוע הסכסוך בדמות אדמות ורכוש פלסטיני והרחקת כוח העבודה הפלסטיני משוק העבודה. יתר על כן, ככל שהסלמת הסכסוך ביססה את עליונות המדינה בזירה הפנימית באמצעות הממלכתיות, גברה יכולת המדינה להעניק לגיטימיות להבנייתה של חברה בלתי-שוויונית שקבוצותיה האשכנזיות נהנות ממעמד דומיננטי (מימד III). אכן שנת 1954 סימנה את תחילתה של צמיחה כלכלית, שנסמכה על ניצול נכסים פלסטיניים, תעסוקה מלאה של כוח עבודה מזרחי זול ויבוא הון (Shalev 2003–2002); לפחות שני הראשונים נבעו מקיום הסכסוך.

ככל שהקבוצות האשכנזיות תוגמלו כך גברה נכונותן לתמוך או לפחות להסכים להתגייס למען הפעילות הלוחמתית למרות הסתייגויות קודמות, שנבעו משיקולים אידיאולוגיים או סירוב לשלם את מחירה של גישה זו. באורח דינמי עיצבה המדינה מחדש את האינטרסים של קבוצות אלה באופן היוצר הלימה בינם לבין קיבוע הסכסוך והתחזקות המדינה בזירה הפנימית. היו אלה יחסי חליפין שבמסגרתם המירו הקבוצות האשכנזיות את מגויסותם לטובת מדינה ריכוזית-לוחמת במשאבים שמדינה שכזו הפיקה. היו לכך השלכות ארוכות-טווח מעבר לשנות החמישים על הנצחת הסכסוך והעליונות שניתנה לחשיבה הצבאית. באורח דיאלקטי, קבוצות אלה פעלו למימוש האינטרסים המודעים שלהן, אך בעת ובעונה אחת, עצם פעולתן כוננה מבנה חדש, מדינה ריכוזית, במנותק מכוננת הקבוצות המשתתפות (ראו במישור התיאורטי Isaac 1987, 56–58).

צירוף ההשפעות שנבעו ממימושם של אינטרסים חברתיים הזין שלא במתכוון את המדיניות המלחמתית, מאחר שבגינם הפכו אירועים אלה לאפשריים ואפילו למועדפים (חזרה למימד I). באמצעות קביעה זו אני מבקש גם לאשר את יתרונות הניתוח התלת-ממדי בהשוואה להסבר הנשען רק על זירת היחסים בינלאומיים ומתמקד בלעדית במימד I. בבסיסו של דבר, אינטרסים אלה אפשרו לגייס את המשאבים החומריים ואת הלגיטימיות שהיו דרושים להגשמת המדיניות. בניגוד לגישת חסידי ההסבר במונחי היחסים הבינלאומיים, "הנוסחה המנצחת" שאימצה ההנהגה הישראלית לצורך ההתמודדות עם האתגר החיצוני לא שימשה אותי כנקודת מוצא להסברת המדיניות הישראלית. תחת זאת, הניתוח הזה בחן את ההתנגדות שהפגינו קבוצות שונות, במישורן (תומכי שרת) או בעקיפין (לדוגמה, ההתנגדות להתעצמות הצבא). הוא גם הביא בחשבון את המבנה שאפשר לעילית הפוליטית-צבאית לעצב-מחדש את הגישה שנקטו בתחילה קבוצות אלה.

הדבר הושג הודות ליכולתם של מנגנוני המדינה לעצב את יחסי החליפין בין לבין הקבוצות הדומיננטיות, שבתמיכתן הותנתה יכולתה של המדינה לעצב את דעת הקהל. מנגנונים אלה היו יכולים אפוא לאכוף את מושגיהם על השיח הפוליטי, ובכלל זה את הפירוש שלהם, שהוון בתחושת האיום הערבי, למונח "אינטרס בטחוני", אגב תרגום אינטרס זה לטובות-הנאה של כמה וכמה קבוצות חברתיות. מבנה זה אפשר לכוון זיקה בין זהויות, רעיונות ודימויים מחד גיסא, לבין הפעולה הפוליטית, מאידך גיסא. אכן, מנגנוני המדינה עמלו על "שכנוע" הציבור לתמוך בתגובה הכוחנית, אך מאמר זה חושף את הדינמיקה המסתתרת מאחורי תהליך זה ומאפשרת אותו.¹⁵ כה אקטיבי היה התהליך עד כי אותות של פשרה ששודרו מן הצד הערבי כמו גם הוויכוח בן-גוריון שרת לא זכו לחשיפה פומבית. הבחירה בין דרכי מדיניות שונות הופקעה מהציבור.

באורח דומה, הגישה הלוחמנית של ישראל נשענה על עוצמתו של הצבא, שגדל בשנים הן באורח ניכר, הן בכוח האדם שלו והן בנשקו. התעצמותו של צה"ל אפשרה לישראל לצאת למבצע סיני, בתמיכה חלקית של בריטניה וצרפת. לפיכך חייבים לבחון את התנאים שאפשרו את צמיחתו של הצבא על חשבון המגזרים האזרחיים, ולעמוד על השפעת הצמיחה הזו על מדיניות החוץ. על כן, לא די באימוץ עובדת התעצמותו של צה"ל כנקודת מוצא לניתוח.¹⁶

אך לא די בניתוח התנאים האלה. הגישה המלחמתית היתה לא רק אפשרית אלא אף מועדפת בשל מכלול גורמים שהקשיחו גישה זו והפכו את הנסיגה ממנה לקשה. באופי המעגלי של ההסלמה כבר עסקנו לעיל. כך גם באשר למימד השיחי של התהליך שהזין הלך-רוח מלחמתי. במישור אחר, ככל שיותר קבוצות היטיבו את מצבן כתוצאה ממצב המלחמה כך איבדה המדינה את האוטונומיה שלה לשנות כיוון מבלי להתמודד עם קואליציה של כוחות. צבא המעורטל ממשאביו, תנועות התיישבות המוותרות על נכסיהן, מובטלים בגין זרימה של כוח עבודה פלסטיני, כולם היו מועמדים לקואליציה שכזו. האינטרסים הפנימיים צמצמו את הופש הבחירה של מקבלי ההחלטות. לבסוף, ככל שהתחזקה יכולת המדינה, הן במישור החומרי והן במישור הלגיטימי, לממש את המדיניות הלוחמנית, כך התחזק מעמדן של הקבוצות ה"ינציות" בממסד הצבאי ובממשלה ועמו רצון ליישם את גישתן. המעבר מגישה הגנתית להתקפית היתה נדבך בתהליך זה. תיאורטית, גדולה הסבירות כי יכולת התקפית ותוכניות מבצע התקפיות תתורגמנה לפעולה מבצעית בעת משבר (Posen 1988, 16–23). במצב זה גם תגובותיהן של סוכנויות המדינה מקובעות לדפוסיים נוקשים של שגרה ארגונית שרוכשים תאוצה משלהם (Levy 1986; Allison 1969), כפי שמעיד הדפוס הפבלובי של פעולות התגמול. סוכנויות המדינה התאימו אפוא את "אינטרס הביטחון" באופן דינמי להזדמנויות וליכולות שהולידו יחסי הגומלין עם הקבוצות החברתיות השונות. יכולת שונה ואינטרסים פנימיים אחרים היו מכתיבים אינטרס ביטחון אחר, מן הסתם פחות יומרני ועם יתר רגישות לקליטת מסרים מתונים ממדינות ערב (ראו Handel 1994, 556–557).

לסיכום, כל הגורמים הללו היו אפוא לתנאים מבניים אשר לא רק אפשרו את האקטואלי (כלומר, את פעולות הלוחמה), אלא גם נעשו לכוח מניע. לא רציונליות של תגובה הכרחית לאיום נתון הניעה את מדיניות החוץ הישראלית כפי שחוקרי היחסים הבינלאומיים טוענים. אינטרסים פנימיים הקשיחו דפוסי פעולה והיטו את הבחירה בהגיון הכוח על פני הגיון הפעולה המדינית תוך סיכון יכולת הישרדותה של המדינה. עם זאת, בשונה מגישת היחסים הבינלאומיים, גישתי אינה מציגה הסבר סיבתי טהור של האירועים. אכן, ההנהגה הישראלית יכולה היתה לברור מסלול פייסני יותר, אלא שאז היה עליה לשלם מחיר יקר יותר. מנגד, האופציה הכוחנית יושמה ללא קושי ולפיכך נתפסה ביתר קלות בידי התומכים בה. יתר על כן, אילו היתה לפעולות הצבאיות השפעה שונה – אילו, למשל, היו המורחים צוברים יוקרה מהשתתפותם המסיבית האפשרית בפעולות התגמול, או אילו המחיר האנושי והחומרי של המדיניות הלוחמנית היה בלתי-נסבל – הרי מפא"י וקבוצות חברתיות מסוימות, ואפילו כמה ממנגנוני המדינה, היו מנסים לרסן את האקטיביזם של הממסד

15. יתרון זה עדיין תקף, אפילו אם מפרקים את יחידת הניתוח של המדינה-כשחקן, כפי שתופסת אותה האסכולה הניאוריאליסטית, לסוכנויותיה המכוננות (על-פי ביקורתו של Wagner 1974). מכאן שעדיין צריך להציג הסבר עומק, שיחשוף את התנאים המבניים המאפשרים לסוכנים מסוימים להשיג שליטה על זולתם.

16. בעניין זה ראו את ביקורתם התיאורטית של Cox 1981; Barnett 1990.

הבטחוני. אותן קבוצות כבר גרמו לביטול הצנע כאשר הבינו כי הוא סותר את ציפיותיהן החומריות מן המדינה.

הניתוח המוצג כאן מציע אפוא חלופה לגישה המקבלת את הסכסוך הערבי-ישראלי בתור נקודת מוצא לדיון, זווית ראייה מושרשת מאוד בקרב חסידיה הישראלים של תורת היחסים הבינלאומיים (ובקרב הסוציולוגים הישראלים של "הזרם המרכזי"; ראו ביקורתם של Levy and Peled 1994). האופן שבו אלה התמקדו בדרך שבה מדינת ישראל (בדומה למדינות אחרות) התמודדה עם מצב חיצוני, נתון, משקף את חותמה של האסכולה הניאוריאליסטית. המאמר הזה דחה גישה זו ותחת זאת ביקש לתפוס את סיטואציית הסכסוך בנושא המצדיק עיון כשלעצמו. הסכסוך נבחן כאן אגב התמקדות בחלקה של מדינת ישראל בשימור מציאות הסכסוך. עם זאת, המאמר אינו מתיימר להציג הסבר מקיף למצב הכללי של הסכסוך הערבי-ישראלי, אלא מתמקד באורח בלעדי בהעדפות של הצד הישראלי.

אם לסכם את ההיבט התיאורטי, המשלב ניאוריאליזם עם גישות מדינתיות, הרי המדינה מנצלת את הכוח שצברה באמצעות אלימות חיצונית לא רק להרחבת המערכת הביורוקרטית שלה אלא גם לכינון-מחדש של יחסי הכוחות החברתיים בקרב הקבוצות החברתיות העיקריות. על כן, לזירה הפנימית נועד תפקיד משמעותי בעיצוב פעולתה החיצונית של המדינה, תפקיד חשוב בהרבה מכפי שמוכנות להודות האסכולות העיקריות. בניגוד לעמדתם של כמה ממבקרי הניאוריאליזם,¹⁷ מדגים המקרה הנדון כי בין המדינה לזירה הפנימית מתקיימת זיקה מורכבת: המדינה אמנם מוגבלת על ידי הזירה הפנימית או מגייסת אותה למאמץ המלחמתי, אך קודם לכל היא משליטה על זירה זו את פיקוחה בעצם נסיונותיה לנהל פעולה חיצונית. המפתח להבנת כוחה של המדינה הוא האופן שבו היא פועלת להבנות אינטרסים חברתיים שיתאימו למדיניותה הגלויה.

אינטרסים חברתיים הם אחד הגשרים בין התיאוריות. תיאוריות מדינתיות לא הצליחו להסביר כיצד מדינות מלכות מלחמות ולא רק מושפעות מהן. הן הניחו את היסודות להבנת כושרה של המדינה להיערך למלחמה, אך נמנעו מלקשור את תוצאות המלחמה לכוח מניע כלשהו. הניאוריאליזם הזניח את המבנה שהפך את המלחמה לאפשרית, אך סיפק לנו מושגים בסיסיים להבנת תגובתה של המדינה לנוכח תחושת האיום הנוטעה במערכת העולמית האנרכית. הנטייה לפעולה לוחמנית טבועה אמנם במדינה – ובנושא זה שתי האסכולות תמימות דעים – אך היא מיתרגמת לפעולה מבצעית באמצעות "אופן הקריאה" הדינמי של המערכת החיצונית שמציעים מנהיגי המדינה (Wendt 1992). אופן הקריאה הזה אינו מנותק מן המבנה שמאפשר את קיומו באמצעות סדרות של אינטרסים פנימיים תומכים או מגבילים. וגם כאן מן הראוי שיתקיים דו-שיח בין התיאוריות השונות.

עמית מחקר במרכז לחקר שינוי חברתי, בית-הספר החדש למחקר חברתי, ניו יורק

ביבליוגרפיה

- אהרונסון, שלמה דן הורוביץ, 1971. "אסטרטגיה של תגמול מבוקר – המקרה הישראלי", מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים 1: 77–99.
- אשר, חגי, 1979. מי נתן את ההוראה: 'העסק הביש', פרשת לבון והתפטרות בן-גוריון, עירנים, ירושלים.
- בגר, ישראל, 1966. בסחון ישראל, עמיקם, תל-אביב.
- ביילין, יוסף, 1987. התעשייה העברית – שורשים, כתר, ירושלים.
- בן-אליעזר, אורי, 1984. "הפלמ"ח כראי דורו: מקורות חברתיים להוצרות התנייה בין עליונות חברתית לנחיתות פוליטית", מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים 23: 29–49.
- , 1994. זמנים 49: 51–65.
- , 1995. דרך הכוונת. הוצרותו של המליטריזם הישראלי 1936–1956, דביר, תל-אביב.
- בן-גוריון, דוד, 1971. יחוד ועוד: דברים על בסחון ישראל, מערכות, תל-אביב.
- בריאן, מרדכי, 1992. שערי עזה: מדיניות הבסחון והחוזן של מדינת ישראל: 1955–1957, עם עובד, תל-אביב.
- בריוזה, מיכאל, 1975. בן-גוריון, כתר, ירושלים.

17. לדוגמה, Andrews 1975; Ruggie 1983; Mastanduno et al. 1989; Barnett 1990.

- ברגר, הרצל, 1955. "מאון הבחירות", מולד י"ג: 259–261.
- גולדברג, גיורא, 1991. "בן-גוריון ויחזית העם", מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים 35: 51–66.
- גרינברג, יצחק, 1993. "משרד הבטחון והמטה הכללי: הפולמוס בשאלת ניהול תקציב הבטחון 1948–1967", מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים 35: 51–66.
- גרץ, נורית, 1985–6. "בהווה נצחי: ללא תקוות ללא זכרונות", איגוד 2: 263–298.
- דיין, משה, 1976. אבני דרך: אוטוביוגרפיה (1915–1981), ידיעות אחרונות ועידנים, תל-אביב.
- הורוביץ, דן, 1985. "הקבוע והמשתנה בתפישת הבטחון הישראלית", אצל: י. אלפרט (עורך) מלחמת ברירה, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- טבת, שבתאי, 1971. משה דיין: ביוגרפיה, שוקן, ירושלים.
- , 1992. קלבין — על מה נפל דוד בן-גוריון, הרצאת איש-דור, תל-אביב.
- טל, דוד, 1990. "תגובת ישראל להסתננויות לשטחה מגבול מצרים וירדן", עבודה לשם קבלת תואר M.A., המחלקה להיסטוריה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- יניב, אבנר, 1994. פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל, שוקן, ירושלים.
- לאור, יצחק, 1993. "ההשתקפות הוועתית של הערבים בעיתונות הישראלית", חדשות 27.8.93: 10–11.
- לויטה, אריאל, 1988. הדוקטרינה הצבאית של ישראל: הגנה והתקפה, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- מילשטיין, אורי, 1974. בדם ואש יהודה, לוחן-אפשטיין, תל-אביב.
- סמוחה, סמי, 1984. "עדתיות וצבא בישראל: תיזות לדיון ולמחקר", מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים 22: 1–27.
- עברון, יאיר, 1989. "מדיניות החוץ ומדיניות הבטחון: היבטים מיבניים והיבטים אישיים, 1949–1956", הציונות י"ד: 219–230.
- פעיל, מאיר, 1979. מן "ההגנה" לצבא, זמורה, ביתן, מודן, תל-אביב.
- פפה, אילן, 1993. "ההיסטוריה החדשה של מלחמת 1948", תיאוריה וביקורת 3: 95–114.
- קימרלינג, ברוך, 1971. "תפיסת הסטטוס של תפקידים בטחוניים", מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים 2: 141–149.
- רבין, יצחק, 1979. פנקס שירות, ספרית מעריב, תל-אביב.
- רבינוביץ, איתמר, 1991. השלום שחמק: יחסי ישראל-ערב 1949–1952, מקסוול-מקמילן-כתר, ירושלים.
- גב, תום, 1984. הישראלים הראשונים, דומינו, תל-אביב.
- שפירא, יונתן, 1977. הדמוקרטיה בישראל, מסדה, רמת-גן.
- , 1984. עילית ללא ממשכים — דורות מנהיגים בחברה הישראלית, ספרית פועלים, תל-אביב.
- שפר, גבריאל, 1980. "שרת, בן-גוריון ומלחמת ברירה ב-1956", מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים 22: 5–32.
- שרת, משה, 1978. יומן אישי 1953–1957, ספרית מעריב, תל-אביב.

Allison, Graham T., 1969. "Conceptual Models and the Cuban Missile Crisis," *American Political Science Review* 63:689–718.

Althusser, Louis, 1976. "Ideology and Ideological State Apparatuses," in *Essays on Ideology*. London: Verso.

Andrews, Bruce, 1975. "Social Rules and State as a Social Actor," *World Politics* 27:521–540.

—, 1984. "The Domestic Content of Behavioral Desire," *International Organization* 38:321–327.

Ashley, Richard, 1984. "The Poverty of Neo-Realism," *International Organization* 38:225–286.

Badie, Bertrand, and Pierre Brinbaum, 1983. *The Sociology of the State*. Chicago: The University of Chicago Press.

Barnett, Michael N., 1990. "High Politics is Low Politics: The Domestic and Systemic Sources of Israeli Security Policy, 1967–1977," *World Politics* 42:529–562.

—, 1992. *Confronting the Costs of War: Military Power, State, and Society in Egypt and Israel*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Barzilai, Gad, and Bruce Russett, 1990. "The Political Economy of Israeli Military Action," in *The Elections in Israel 1988*, ed. Asher Arian and Michal Shamir. Boulder, Colorado: Westview Press.

Benziman, Uzi, 1985. *Sharon — An Israeli Caesar*. New York: Adama Books.

Bernstein, Deborah, and Shlomo Swirski, 1982. "The Rapid Economic Development of Israel and the Emergence of the Ethnic Division of Labour," *British Journal of Sociology* 33:64–85.

Cox, Robert W., 1981. "Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory," *Millennium* 10:126–155.

Galnoor, Itzhak, 1982. *Steering the Polity: Communication and Politics in Israel*. Beverly Hills, CA: Sage Publications.

Giddens, Anthony, 1985. *The Nation State and Violence*. Cambridge: Polity Press.

Gilpin, Robert G., 1984. "The Richness of the Tradition of Political Realism," *International Organization* 38:287–304.

Gold, David A., et al. 1975. "Recent Developments in Marxist Theories of the Capitalist State" (Part II). *Monthly Review* 6:36–51.

Habermas, Jürgen, 1971. *Toward a Rational Society: Student Protest, Science and Politics*. London: Heinemann.

Handel, Michael, 1973. *Israel's Political-Military Doctrine*. Cambridge, Mass.: Harvard University, Center for International Affairs.

- , 1994. "The Evolution of Israeli Strategy: The Psychology of Insecurity and the Quest for Absolute Security," in *The Making of Strategy: Rulers, States, and War*, ed. Williamson Murray et al. New York: Cambridge University Press.
- Hirschman, Albert O., 1991. *The Rhetoric of Reaction: Perversity, Futility, Jeopardy*. Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Hooks, Gregory, 1990. "The Rise of the Pentagon and U.S. State Building: The Defence Program as Industrial Policy," *American Journal of Sociology* 96:358–404.
- Hooks, Gregory, and Gregory McLauchlan, 1992. "The Institutional Foundation of Warmaking: Three Eras of U.S. Warmaking, 1939–1989," *Theory and Society* 21:757–788.
- Horowitz, Dan, 1979. "The Control of Limited Military Operations: The Israeli Experience," in *International Violence: Terrorism, Surprise and Control*, ed. Yair Evron. Jerusalem: The Leonard Davis Institute for International Relations.
- , 1982. "The Israel Defence Forces: A Civilianized Military in a Partially Militarized Society," in *Soldiers, Peasants and Bureaucrats*, ed. Roman Kolkowicz and Andrzej Korbousky. London: George Allen and Unwin.
- Horowitz, Dan, and Moshe Lissak, 1978. *Origins of the Israeli Polity: Palestine Under the Mandate*. Chicago: University of Chicago Press.
- , 1989. *Trouble in Utopia: The Overburdened Polity of Israel*. Albany: SUNY Press.
- Isaac, Jeffrey C., 1987. *Power and Marxist Theory — A Realist View*. Ithaca: Cornell University Press.
- Keohane, Robert O., 1986. "Neorealism and the Study of World Politics," in *Neorealism and its Critics*, ed. Robert O. Keohane. New York: Columbia University Press.
- Kimmerling, Baruch, 1993. "State Building, State Autonomy and the Identity of Society: The Case of Israel," *Journal of Historical Sociology* 6:396–429.
- Lake, David A., 1992. "Powerful Pacifists: Democratic States and War," *American Political Science Review* 86:24–37.
- Levy, Jack S., 1986. "Organizational Routines and the Causes of War," *International Studies Quarterly* 30:193–222.
- , 1989. "The Causes of War: A Review of Theories and Evidence," in *Behavior, Society, and Nuclear War*, vol. 1 ed. Philip E. Tetlock et al. New York: Oxford University Press.
- Levy, Yagil, 1994. "The Military as a Mechanism of Interethnic Reproduction: The Case of Israel," *The New School for Social Research, Center for Studies of Social Change* (Typescript).
- Levy, Yagil, and Yoav Peled, 1994. "The Utopian Crisis of the Israeli State," in *Critical Essays on Israeli Social Issues and Scholarship — Books on Israel*, ed. Russell A. Stone and Walter P. Zenner, vol. 3. New York: SUNY Press.
- Lissak, Moshe, 1984. "Paradoxes of Israeli Civil-Military Relations: An Introduction," in *Israel and Its Defence Establishment*, ed. Moshe Lissak. London: Frank Cass.
- Luckham, A. R., 1971. "A Comparative Typology of Civil-Military Relations," *Government and Opposition* 6:9–35.
- Lustick, Ian Steven, 1980. *Arabs in the Jewish State: Israel's Control of a National Minority*. Austin: University of Texas Press.
- Mann, Michael, 1985. "The Autonomous Power of the State," *Archives Europeennes de Sociologie* 24:185–213.
- , 1988. *States, War and Capitalism: Studies in Political Sociology*. London: Basil Blackwell.
- Mastanduno, Michael et al. 1989. "Toward a Realist Theory of State Action," *International Studies Quarterly* 33:457–474.
- Migdal, Joel S., 1988. *Strong Societies and Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in the Third World*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Morris, Benny, 1993. *Israel's Border Wars 1949–1956: Arab Infiltration, Israeli Retaliation, and the Countdown to the Suez War*. Oxford: Clarendon Press.
- Pappe, Ilan, 1992. *The Making of the Arab-Israeli Conflict, 1947–1951*. London and New York: I.B. Tauris.
- Peled, Yoav, 1991. "Explaining Religious Voting Among Oriental Jews in Israel: A Cultural Division of Labour Approach." Unpublished Manuscript.
- , 1992. "Ethnic Democracy and the Legal Construction of Citizenship: Arab Citizens of the Jewish State," *American Political Science Review* 86:432–443.
- Peri, Yoram, 1983. *Between Battles and Ballots — The Israeli Military in Politics*. London: Cambridge University Press.
- Posen, Barry R., 1988. *The Sources of Military Doctrine — France, Britain, and Germany Between the World Wars*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Poulantzas, Nicos, 1978. *Political Power and Social Classes*. London: Verso.
- Putnam, Robert D., 1988. "Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-Level Games," *International Organization* 42:427–460.

- Ruggie, John Gerard, 1983. "Continuity and Transformation in the World Polity," *World Politics* 35:261–285.
- Shalev, Michael, 1992. *Labor and the Political Economy in Israel*. Oxford: Oxford University Press.
- Shapiro, Yonathan, 1991. *The Road to Power: Herut Party in Israel*. Albany: SUNY Press.
- Shimshoni, Jonathan, 1988. *Israel and Conventional Deterrence: Border Warfare from 1953 to 1970*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Shlaim, Avi, 1983. "Conflicting Approaches to Israel's Relations with the Arabs: Ben-Gurion and Sharett, 1953–1956," *The Middle East Journal* 37:180–201.
- Slater, Jerome, 1994. "The Significance of Israeli Historical Revisionism," in *Critical Essays on Israeli Social Issues and Scholarship — Books on Israel*, vol. 3, ed. Russell A. Stone and Walter P. Zenner. New York: SUNY Press.
- Thomson, Janice E., 1990. "State Practices, International Norms and the Decline of Mercenarism," *International Studies Quarterly* 34:23–47.
- Tilly, Charles, 1985a. "War-Making and State-Making as Organized Crime," in *Bringing the State Back*, ed. Peter Evans et al. Cambridge: Cambridge University Press.
- , 1985b. "War and the Power of Warmakers in Western Europe and Elsewhere 1600–1980," in *Global Militarization*, ed. Peter Wallensteen et al. Boulder, Colorado: Westview Press.
- , 1992. *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1992*. Cambridge, Mass.: Basil Blackwell Publishers.
- Wagner, Harrison R., 1974. "Dissolving the State: Three Recent Perspectives on International Relations," *International Organization* 28:435–466.
- Waltz, Kenneth, 1979. *A Theory of International Politics*. New York: Addison-Wesley.
- Wendt, Alexander E., 1987. "The Agent-Structure Problem in International Relations Theory," *International Organization* 41:335–370.
- , 1992. "Anarchy Is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics," *International Organization* 46:391–425.
- , 1994. "Collective Identity Formation and the International State," *American Political Science Review* 88:384–396.
- Zeitlin, Maurice, 1980. "On Classes, Class Conflict, and the State: An Introductory Note," in *Classes, Class Conflict, and the State: Empirical Studies in Class Analysis*, ed. Maurice Zeitlin. Cambridge, Mass.: Winthrop Publishers.